

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
кафедра педагогіки і психології дошкільної та спеціальної освіти**

**Формування основ рефлексивних умінь
дітей дошкільного віку в ЗДО**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 2 курсу, 608 групи
Маковійчук Ганна Дмитрівна

Керівник:

кандидат педагогічних наук,
доцент **Танявська Я.А.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2024 року
Зав. кафедрою _____ проф. Олійник М.І.*

Чернівці – 2024

АНОТАЦІЯ

Маковійчук Г. Д. Формування основ рефлексивних умінь дітей дошкільного віку в ЗДО. – Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «магістр» зі спеціальності 012 Дошкільна освіта. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2024. 84 с.

У кваліфікаційній роботі розглянуто поняття рефлексії та рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку, їх значення для когнітивного, емоційного та соціального розвитку дитини. Описано основні методи та прийоми, що сприяють формуванню рефлексивних умінь у дошкільних закладах. Визначено психологічні особливості розвитку рефлексії та структуру педагогічної програми, спрямованої на розвиток самоспостереження, емоційної саморегуляції та комунікативних навичок. Доведено ефективність запропонованої програми шляхом емпіричного дослідження, яке підтвердило покращення у здатності дітей розпізнавати емоції, оцінювати себе та вирішувати фрустраційні ситуації. Розроблено комплекс вправ, який сприяє підвищенню самосвідомості, соціальної адаптації та емоційної стабільності дітей.

Ключові слова: рефлексивні уміння, емоційна саморегуляція, самоспостереження, дошкільна освіта, когнітивний розвиток, педагогічна програма.

ABSTRACT

Makoviichuk H. D. Formation of the Basics of Reflexive Skills in Preschool Children in Preschool Educational Institutions. – Manuscript. Qualification thesis for obtaining the degree of higher education "Master" in the

specialty 012 Preschool Education. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi, 2024. 84 pages.

The qualification thesis examines the concept of reflection and reflexive skills in older preschool children and their significance for the cognitive, emotional, and social development of the child. Describes the main methods and techniques that contribute to the formation of reflexive skills in preschool educational institutions. Identifies the psychological features of reflection development and the structure of a pedagogical program aimed at developing self-observation, emotional self-regulation, and communicative skills. Proves the effectiveness of the proposed program through empirical research, which confirmed improvements in children's ability to recognize emotions, evaluate themselves, and solve frustration situations. Develops a set of exercises that enhance self-awareness, social adaptation, and emotional stability in children.

Keywords: reflexive skills, emotional self-regulation, self-observation, preschool education, cognitive development, pedagogical program.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Г.Д. Маковійчук

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність теми дослідження «Формування основ рефлексивних умінь дітей дошкільного віку в ЗДО» обумовлена сучасними вимогами до підготовки дітей до навчання в школі та життя в суспільстві. У дошкільному віці активно розвиваються базові когнітивні й соціальні навички, зокрема здатність до рефлексії – усвідомлення власних дій, емоцій, помилок і досягнень. Рефлексивні вміння є важливою складовою розвитку самосвідомості, що сприяє формуванню у дітей впевненості, самоконтролю, здатності до аналізу своєї поведінки, прийняття відповідальності за свої дії, а також здатності до розуміння інших.

У сучасному суспільстві, яке постійно змінюється і висуває нові виклики, особливо важливими стають такі якості, як емоційна стійкість, критичне мислення та адаптивність. Формування цих якостей у дітей починається вже в дошкільному віці. Однак, у багатьох випадках саме цей аспект розвитку залишається недооціненим у системі дошкільної освіти.

Тому дослідження питання формування основ рефлексивних умінь у дітей дошкільного віку в закладах дошкільної освіти (ЗДО) є актуальним, оскільки закладає основу для майбутнього успішного навчання в школі та забезпечує гармонійний особистісний розвиток дитини.

Стан дослідження проблеми. Проблема формування основ рефлексивних умінь у дітей дошкільного віку є важливим аспектом сучасної педагогіки та психології. У світовій та українській науці питання рефлексії розглядалося в контексті розвитку самосвідомості, саморегуляції та критичного мислення у дітей. Чимало філософів, психологів, педагогів, досліджували ключові аспекти та складові рефлексії, серед них зокрема Г. Гегель, Д. Дідро, І. Кант, А. Лейбніц, Дж. Локк, Б. Спіноза, Л. Фейєрбах, І. Фіхте, Ф. Шеллінг [40]. Сучасними методологами, зокрема М. Бахтіном, С.

Гессе, В. Зінченком, та психологами А. Адлером, У. Олпортом, З. Фрейдом, Е. Фромом, К. Юнгом, також було здійснено вагомий внесок у вивчення рефлексії [8;67]. Українські вчені, такі як О. Я. Савченко, Г. В. Тарасенко, А. М. Богущ, досліджують розвиток рефлексивних умінь у дітей дошкільного віку як частину загального психолого-педагогічного процесу формування особистості [2; 53; 60].

Вони акцентують увагу на важливості створення рефлексивного середовища у закладах дошкільної освіти (ЗДО), що сприяє самостійності, відповідальності та критичному мисленню дітей. Закордонні дослідники, такі як Джон Дьюї, Жан Піаже, Джером Брунер, наголошували на важливості рефлексії як базової складової когнітивного розвитку дітей [5]. Вони вважали, що рефлексія є процесом усвідомлення власного досвіду та впливає на формування здатності до навчання, вирішення проблем та розвитку соціальних навичок. Сучасні дослідження зосереджуються на ролі рефлексії в контексті компетентнісного підходу, що сприяє розвитку індивідуальних стратегій навчання та самовдосконалення. Важливим є також питання впровадження інтерактивних методик, спрямованих на формування рефлексивних умінь, як засобу підвищення ефективності освітнього процесу в ЗДО.

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу особливостей формування рефлексивних умінь у дітей дошкільного віку розробити та впровадити педагогічну програму та оцінити її ефективність.

Завдання дослідження:

1) Проаналізувати зміст поняття рефлексії та компонентів рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку.

2) Розкрити психологічні особливості розвитку рефлексії у дітей дошкільного віку, визначити методи та прийоми формування рефлексивних умінь дошкільників.

3) Провести діагностику рівня сформованості рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку.

4) Розробити педагогічну програму з формування рефлексивних умінь та оцінити її ефективність.

Об’єкт дослідження – рефлексивні уміння дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження – методи та прийоми формування рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку в закладах дошкільної освіти.

Методи дослідження – теоретичні: аналіз – вивчення психолого-педагогічної літератури щодо понять «рефлексія», «рефлексивні уміння», їх компонентів та особливостей розвитку у дошкільників; синтез – узагальнення отриманих знань для визначення основних компонентів рефлексивних умінь і підходів до їх формування у дітей старшого дошкільного віку; порівняння – зіставлення різних підходів до розвитку рефлексивних умінь у дошкільників; моделювання – розробка педагогічної програми, що спрямована на формування рефлексивних умінь у дітей дошкільного віку. Емпіричні: діагностичні методики «Впізнай емоцію», «Бесіда», «Кактус» для визначення рівня сформованості рефлексивних умінь до і після впровадження програми. Експеримент – впровадження педагогічної програми і вивчення її ефективності в процесі роботи з дітьми старшого дошкільного віку. Аналіз результатів – порівняння даних до і після експерименту для оцінки впливу програми на розвиток рефлексивних умінь у дітей.

Теоретичне значення результатів дослідження – уточнено та поглиблено поняття «рефлексія» та «рефлексивні уміння» в контексті дошкільного віку; розроблено структуру рефлексивних умінь дітей старшого дошкільного віку, визначено їх основні компоненти; розкрито психологічні особливості розвитку рефлексії у дітей дошкільного віку, що дозволяє глибше зрозуміти механізми формування рефлексивної

діяльності; сформовано наукове підґрунтя для розробки програм розвитку рефлексивних умінь у дітей, що сприяє подальшому дослідженню цієї проблематики в освітньому процесі.

Практичне значення результатів дослідження – полягає в тому, що на основі отриманих даних було розроблено та впроваджено педагогічну програму, спрямовану на розвиток рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку. Ця програма враховує вікові особливості дітей та сприяє розвитку важливих аспектів їхньої рефлексивної діяльності, таких як усвідомлення емоцій, здатність аналізувати власні дії, поведінку та взаємодії з іншими.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, 2 розділів: 1 теоретичного та 1 практичного, висновків, списку використаних джерел (67 найменувань), а також 3 додатків. Загальний обсяг роботи складає 84 сторінки, основний зміст роботи викладено на 72 сторінках.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	9
1.1. Аналіз змісту поняття рефлексія, рефлексивні уміння у психолого-педагогічній літературі.....	9
1.2. Психологічні особливості розвитку рефлексії у дошкільників.....	16
1.3. Методи та прийоми формування рефлексивних умінь	25
Висновки до розділу 1.....	35
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ЗДО.....	38
2.1. Діагностика рівня сформованості рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку	38
2.2. Розробка і впровадження педагогічної програми з формування рефлексивних умінь	48
2.3. Оцінка ефективності педагогічної програми	58
Висновки до розділу 2.....	68
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73
ДОДАТКИ.....	79

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Аналіз змісту поняття рефлексія, рефлексивні уміння у психолого-педагогічній літературі

Психолого-педагогічні аспекти рефлексії як провідна наукова проблема протягом тривалого часу цікавила багатьох дослідників. Найперші згадки даного поняття зустрічається вже в ідеях Аристотеля і Платона, в науковий обіг термін «рефлексія» був введений Рене Декартом, який свого часу розробив раціоналістичну теорію самосвідомості, що розглядає свідомість як мислення. У своїй праці «Розмова з Бурманом» він зазначав: «Усвідомлювати – означає мислити й рефлексувати над власним мисленням» [27, с.223], при цьому ототожнюючи рефлексію зі здатністю індивіда зосереджуватися на змісті своїх думок, абстрагуючись від зовнішнього, тілесного.

Поняття рефлексії було вперше введено в схоластичній філософії середньовіччя. У соціальній психології систематичні дослідження цього феномену розпочалися в ХІХ столітті, завдяки роботам американських вчених Д. Холмса і Т. Ньюькома [33, с.325].

Чимало філософів, психологів, педагогів, досліджували ключові аспекти та складові рефлексії, серед них зокрема Г. Гегель, Д. Дідро, І. Кант, А. Лейбніц, Дж. Локк, Б. Спіноза, Л. Фейєрбах, І. Фіхте, Ф. Шеллінг. Сучасними методологами, зокрема М. Бахтіном, С. Гессе, В. Зінченком, та психологами А. Адлером, У. Олпортом, З. Фрейдом, Е. Фромом, К. Юнгом, також було здійснено вагомий внесок у вивчення рефлексії [40, с.345].

Численні дослідження в галузі психології рефлексії були спрямовані на розробку питань формування й діагностики теоретичного й творчого

мислення; розвитку розумових процесів; розвитку продуктивного розуміння й мислення, здатності свідомо регулювати й контролювати своє мислення (Дж. Дьюї), стимулювання процесів самосвідомості (Р. Бернс); організації способів комунікації в умовах спільної діяльності, кооперації; структуру й умов формування рефлексивних механізмів саморегуляції мислення, також у дослідженнях розглядалася психологічна сутність рефлексивних очікувань особистості, вікові особливості рефлексії, рефлексивний розвиток пізнавально-творчої активності, аспекти соціально-психологічної рефлексії, а також окремі питання формування рефлексивних умінь у тих, хто навчається в спеціальних освітніх закладах [33, с.123].

Аналізуючи наукову літературу, ми дійшли висновку, що в ній відсутній єдиний підхід до визначення поняття «рефлексія». Відповідно до тлумачного словника, рефлексія означає самоаналіз, роздуми людини над своїм внутрішнім станом, а також відображення і дослідження процесу пізнання [47, с.126].

У багатьох психологічних працях рефлексія розглядається як важлива якість для професіонала, оскільки вона дозволяє ефективно і адекватно реалізовувати свої здібності та забезпечує процес саморозвитку [11, с.237].

Аналізуючи педагогічну діяльність сутність поняття рефлексія розглядається як набір умов, які сприяють творчому підходу до професійної діяльності, максимізації її ефективності та результативності. Це забезпечує професійне становлення та розвиток як особистості педагога, так і його вихованців [52, с.4].

У сучасній психологічній енциклопедії рефлексія визначається як – розумовий процес, спрямований на самопізнання людини, що охоплює аналіз її поведінки, дій і вчинків, психічних станів, почуттів, здібностей, характеру та інших властивостей особистості» [48, с.234].

Аналізуючи основні напрямки рефлексивних досліджень у психології варто зазначити, що вони включають дві складові, а саме:

1) рефлексія розглядається як аналіз свідомості, що дає змогу зрозуміти значення об'єктів та їх взаємозв'язки;

2) рефлексія визначається як усвідомлення змісту міжособистісного спілкування [49, с.8].

Аналіз сучасної психолого-педагогічної літератури демонструє значне збільшення кількості експериментальних і прикладних досліджень рефлексивних процесів. У працях вчених рефлексія розглядалася як «пояснювальний принцип функціонування психічних процесів», сьогодні ж вона стала «особливим психологічним предметом експериментального дослідження» [50, с.453].

З розвитком науки сфера застосування категорії рефлексії значно розширилася: вона почала використовуватися як методологічний інструмент на філософському рівні; як пояснювальний принцип для окремих суспільних і гуманітарних наук, таких як соціологія, лінгвістика, логіка тощо; а також як специфічний об'єкт наукового психологічного дослідження.

Українські психологи досліджують рефлексію в соціальних групах високого рівня розвитку, таких як колективи, де члени об'єднані реальними зв'язками через спільно значущу діяльність. Вчені відзначають, що здатність людини до рефлексії є показником високого рівня її самосвідомості, готовності не тільки до самопізнання, але й до корекції своєї поведінки, осмислення та вдосконалення своєї діяльності. У контексті міжособистісних взаємин, до яких належить і педагогічна діяльність, рефлексія, за словами В. Роменця, є явищем післядії, в якому прояснюється сутність діяння [51, с.576].

У своїх дослідженнях багато сучасних науковців визначають рефлексію як «розумовий процес, спрямований на самопізнання: аналіз поведінки, дій і вчинків, психічних станів, почуттів, здібностей, характеру та інших властивостей своєї особистості. Це визначення підкреслює, що

рефлексія охоплює широкий спектр внутрішніх процесів, важливих для розуміння та розвитку особистості [54, с.311].

Дослідники у своїх наукових дослідженнях підкреслюють, що рефлексія є здатністю до аналітичного осмислення ситуації і є однією з важливих інтелектуальних якостей особистості [64, с.23].

Слід відзначити, що рефлексія вивчається в чотирьох основних аспектах: кооперативному, комунікативному, особистісному та інтелектуальному. Перші два аспекти добре простежуються в дослідженнях, присвячених колективним формам діяльності та опосередкованому спілкуванню. Останні два аспекти пов'язані з індивідуальними формами прояву мислення та свідомості. Дослідник С. Максименко вважає, що професійна рефлексія є психологічним механізмом, за допомогою якого педагог постійно визначає ступінь розбіжності між своїми особистісними уявленнями про ефективного і успішного педагога в цілому та його діяльності з вихованцями [27, с.234].

В контексті нашого дослідження доцільно розглядати рефлексивні уміння як складову рефлексії. Слід зауважити, що єдиного визначення поняття «рефлексивні уміння» не існує. Наприклад, В. Паламарчук вважає здатність до рефлексії «важливим компонентом інтелектуальної культури особистості».

На основі аналізу наукової літератури нами було узагальнено та виокремлено сутність поняття рефлексивні уміння яке розглядається як – здатність особистості до свідомого самоаналізу, самоконтролю та самооцінки власних дій, емоцій і мислення. Це важливий компонент професійного розвитку педагогів, оскільки вони дозволяють їм ефективно виконувати свою професійну діяльність, коригувати свої дії, підвищувати якість навчання і виховання. У психологічній і педагогічній літературі існують різні підходи до визначення цього поняття [3, с.97].

У психолого-педагогічній літературі рефлексивні уміння вважаються важливим аспектом особистісного розвитку, що забезпечує здатність до самоспостереження та аналізу власних психічних станів, думок і дій. Ці навички є ключовими для самопізнання і саморозвитку, оскільки дозволяють людині краще розуміти свої внутрішні процеси та вносити корективи у свою поведінку та мислення [24, с.122].

Основні складові рефлексивних умінь включають самоаналіз, самоконтроль і самооцінку, які взаємопов'язані та взаємодоповнюють один одного. Самоаналіз є центральним компонентом рефлексивних умінь і полягає у здатності до глибокого осмислення власних думок, емоцій, поведінки та мотивів. Цей процес допомагає виявити причини своїх дій, зрозуміти внутрішні переживання та визначити закономірності в поведінці, що сприяє самопізнанню та особистісному зростанню [21, с.423].

Самоконтроль, як складова рефлексивних умінь, полягає в здатності регулювати та контролювати свої емоції, думки й дії відповідно до поставлених цілей і вимог ситуації. Він допомагає людині зберігати емоційну рівновагу, адекватно реагувати на зовнішні стимули та ефективно керувати своєю поведінкою в різних життєвих обставинах. Самоконтроль також включає здатність передбачати наслідки своїх дій і вносити корективи у разі потреби, що є важливим для досягнення успіху як у професійній діяльності, так і в особистому житті.

Самооцінка, яка є важливим компонентом рефлексивних умінь, включає здатність оцінювати свої досягнення, успіхи і невдачі, а також порівнювати свої дії з певними стандартами чи очікуваннями. Цей процес передбачає аналіз власних сильних і слабких сторін, що дає змогу робити висновки про ефективність своєї діяльності та визначати напрямки для подальшого розвитку. Адекватна самооцінка допомагає формувати реалістичне уявлення про себе, свої можливості та обмеження, що є важливим для розвитку впевненості в собі та самовдосконалення [11, с.211].

Отже, основні компоненти рефлексивних умінь – самоаналіз, самоконтроль і самооцінка – створюють цілісну систему, яка забезпечує ефективне самопізнання, управління своєю поведінкою та розвиток особистості. Ці компоненти допомагають людині краще розуміти себе, свої потреби і мотиви, а також адаптуватися до змінних умов життя, робити обґрунтовані рішення і досягати поставлених цілей. Вони є необхідними для професійного зростання, особливо в педагогічній діяльності, де постійне вдосконалення своїх навичок і методів роботи є ключем до успіху. Також в контексті аналізу рефлексивних умінь доцільно розглядати такі складові як самоспостереження, яке є першою складовою у рефлексії, і включає у себе здатність до зосередження на власних думках, почуттях, станах чи переживаннях. Завдяки самоспостереженню людина може виявити свої реакції на різні ситуації, зрозуміти причини своїх емоцій та дій, а також визначити свої сильні і слабкі сторони. Наступною складовою є аналіз психічних станів, який дозволяє людині розуміти і структурувати свої внутрішні переживання. Це важливо для усвідомлення власних емоційних реакцій, стресових станів і механізмів подолання труднощів. Такий аналіз допомагає зменшувати негативні наслідки стресу і підвищувати емоційну стійкість. Ще однією складовою рефлексивних умінь є аналіз власних думок і дій, що включає оцінку своїх вчинків, прийнятих рішень і способів мислення. Це дозволяє виявити помилки та досягнення, визначити ефективність різних підходів до вирішення проблем і покращувати свої стратегічні навички. Цей аспект рефлексії є ключовим для розвитку критичного мислення і прийняття обґрунтованих рішень. Аналізуючи вплив рефлексивних умінь та їх значення на розвиток особистості, варто зазначити, що вони сприяють глибшому розумінню себе, своїх мотивів, цінностей і цілей. Це дозволяє людині краще орієнтуватися в

життєвих ситуаціях і вибудовувати свій життєвий шлях відповідно до власних прагнень. Завдяки рефлексії людина може ефективніше управляти своїми емоціями, зменшувати вплив негативних емоцій і підвищувати свою стресостійкість [1, с.211].

У професійному контексті рефлексивні уміння допомагають аналізувати і оцінювати свою діяльність, виявляти і усувати помилки, підвищувати ефективність роботи і досягати поставлених цілей. Для педагогів це особливо важливо, оскільки дозволяє забезпечувати високу якість навчання і виховання. Рефлексія сприяє покращенню комунікативних навичок, оскільки дозволяє людині краще розуміти свої реакції і реакції інших людей, уникати конфліктів і будувати позитивні взаємини [29, с.70].

Таким чином, рефлексивні уміння є важливою складовою особистісного розвитку, що забезпечує здатність до самостереження, аналізу власних психічних станів, думок і дій. Вони сприяють глибшому самопізнанню, підвищенню емоційної стійкості, професійному зростанню і покращенню міжособистісних взаємин. ті, що робить їх надзвичайно важливими для всіх сфер життя людини.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури щодо понять «рефлексія» та «рефлексивні уміння» у дошкільників ми можемо зробити кілька ключових висновків. Рефлексія є складним і багатогранним явищем, яке охоплює різні аспекти самопізнання, самоаналізу, самоконтролю та самооцінки. Вона є критично важливою для особистісного та професійного розвитку, оскільки забезпечує здатність до осмислення власних думок, емоцій і дій, а також дозволяє вносити корективи у свою поведінку та діяльність. У системі дошкільної освіти формування рефлексивних умінь є

необхідним для підготовки дітей до навчання в школі та їхнього подальшого успішного розвитку. Рефлексивні уміння включають здатність до глибокого осмислення власних переживань, поведінки і мотивів, що сприяє самопізнанню та особистісному зростанню. Самоконтроль допомагає дітям регулювати свої емоції та поведінку, забезпечуючи ефективну взаємодію з оточуючими. Самооцінка дозволяє дітям адекватно оцінювати свої досягнення та невдачі, формуючи реалістичне уявлення про свої можливості та обмеження.

Отже, розвиток рефлексивних умінь у дошкільному віці є важливим завданням для педагогів і психологів. Вони сприяють формуванню критично важливих навичок, які забезпечують успішну соціальну адаптацію, саморозвиток і підготовку до подальшого навчання та життєвих викликів.

1.2. Вікові особливості розвитку рефлексії у дошкільників

Дошкільний вік є одним із найважливіших етапів формування особистості. Завдання кожного компетентного педагога полягає у формуванні цілісної та самостійної особистості дитини. У цей період починається процес соціалізації, засвоєння загальнолюдських цінностей: дитина починає усвідомлювати свою унікальність і самостійність, встановлювати зв'язок між своїм внутрішнім і зовнішнім світом. Тому важливо допомогти дитині в цей час навчитися розуміти і управляти своїми емоціями, переживаннями та сприйняттям навколишнього світу.

Майбутні і діючі фахівці дошкільної освіти мають орієнтуватися на гуманістичні та особистісно орієнтовані підходи до кожної дитини. Використання таких методів взаємодії дозволяє розвивати сильні сторони

особистості, творчість і лідерські якості, а також закладати основи для формування впевненості в собі та інтересу до самопізнання. Всі учасники освітнього процесу повинні враховувати особливості сучасного покоління «Альфа»: їхню чутливість, прагнення до свободи та самостійного прийняття рішень, вплив онлайн-соціалізації, а також відмінність у ціннісних орієнтирах порівняно з попередніми поколіннями. Лише через повагу і увагу до їхньої особистості можна забезпечити довіру, налагодити партнерські взаємини, гармонізувати різні психологічні стани та сформувати соціальну й емоційну стійкість.

Очевидно, що педагоги, створюючи механізм взаємодії з дітьми дошкільного віку, повинен враховувати рекомендації програмних документів. Зокрема, тези Державного стандарту дошкільної освіти (нова редакція 2021), які стосуються формування особистісної компетентності (освітній напрям «Особистість дитини»): «Особистісну компетентність характеризує сформованість самосвідомості: ідентифікації себе зі своїм «Я», позитивної самооцінки, прагнення визнання своїх чеснот іншими, вміння співвідносити «хочу» (мотиви, наміри), «можу» (знання, вміння, навички), «буду» (регуляція поведінки та діяльності), здатність уявляти себе в минулому, теперішньому і майбутньому часі; орієнтування у своїх основних правах і обов'язках» [2].

Для педагогів закладів дошкільної освіти важливими в контексті формування зазначеної компетентності є рефлексивні вміння і навички, на які вперше в історії дошкільної освіти звернено увагу в найголовнішому документі: «Виявляє елементарні навички рефлексії – обмірковує з іншими свій мистецький досвід, враження, ставлення до мистецької діяльності» (освітній напрям «Дитина у світі мистецтва») [9].

У програмі «Дитина» (2020) та «Методичних рекомендаціях до програми «Дитина» акцентується увага на необхідності підготовки ґрунту

для розвитку рефлексії дітей дошкільного віку [31, с.345]. Це підґрунтя включає такі основні складові як:

- навчання дітей відповідати на рефлексивні запитання за змістом тексту і емоційно передавати своє ставлення до змісту творів;
- надання переваги рефлексивним запитанням в обговоренні літературного тексту (рефлексуємо емоції, зміст твору, результат художньої співбесіди);
- удосконалення навичок мистецької рефлексії – усвідомлення, озвучення та вміння знаходити суголосні емоції в інших, зіставляти побачене з пережитим досвідом;
- систематичний обмін враженнями та емоціями, що створює передумови для формування мистецької рефлексії у дітей 6-7 років – емоційної готовності до сприйняття мистецьких явищ, готовності до мистецького самовираження [31].

Важливою складовою є також формування цілісного сприйняття дитиною себе у світі: «Встановлення рівноваги між чуттєво-духовними підходами і традиціями європейського раціоналізму щодо виховання зростаючого покоління; розвиток морального мислення, почуття прекрасного, формування ціннісних орієнтирів, а на їх основі – самоставлення та ставлення до світу».

Для реалізації зазначених завдань програмних документів фахівець повинен чітко розуміти етимологічну сутність поняття рефлексії, її філософсько-психологічно-педагогічний контекст, види і типи, а також методи та прийоми застосування, тощо.

Аналіз наукових досліджень показує, що більшість із них присвячені вивченню рефлексії та механізмів її використання серед дорослих (І. Бех, Н. Гавриш, К. Крутій, Т. Поніманська, Т. Піроженко та інші) [4, с.117]. Деякі наукові роботи (Ж. Піаже) розглядають особливості застосування рефлексії лише серед дітей молодшого шкільного віку. У цьому контексті

привертають увагу статті Інни Кондратець, які зосереджені на формуванні початкових рефлексивних навичок у дошкільників, зокрема описані форми взаємодії з дітьми, такі як: «рефлексійне коло», «рефлексійні бесіди (з аналізом вражень, емоцій, взаємин у групі)», «рефлексійні портрети» тощо [33, с.453].

Науковиця підкреслює важливість взаємозв'язку між рівнем рефлексивної культури вихователів та можливими рефлексивними навичками дітей: «Дослідження вітчизняного досвіду професійної діяльності педагогів закладів дошкільної освіти вказує на те, що реальна практика майже позбавлена процесу рефлексії.

Педагоги ще недостатньо володіють навичками самоаналізу професійної діяльності, відчують брак супроводу рефлексії у процесі професійного самовдосконалення, залежні від зовнішніх вимог або від низького рівня власної педагогічної культури. Відсутність використання рефлексійного механізму в практиці роботи ЗДО позбавляє педагогів можливості встановлювати реальні «суб'єкт-суб'єктні» стосунки з учасниками освітнього процесу і, зрештою, розвивати рефлексивну свідомість.

Розвиток рефлексивних умінь у дошкільному віці є фундаментальним етапом у формуванні особистості, який закладає основи для подальшого самопізнання, самооцінки та самоконтролю. Дошкільний період характеризується специфічними віковими особливостями, які впливають на здатність дітей до рефлексії. Ці особливості можна розглянути на прикладі різних вікових груп дошкільників: молодший дошкільний вік (3-4 роки), середній дошкільний вік (4-5 років) та старший дошкільний вік (5-6 років).

Молодший дошкільний вік, який охоплює період від 3 до 4 років, є критичним етапом у розвитку особистості дитини. У цей час діти починають усвідомлювати себе як окрему індивідуальність, але їх здатність до рефлексії ще знаходиться на початковому етапі розвитку. Основні

характеристики цього періоду включають становлення самосвідомості, розвиток емоційної реактивності та обмеженість мовленнєвих умінь, що впливає на їх здатність до самовираження та самопізнання.

У цей період діти починають усвідомлювати свої дії та їх наслідки. Вони можуть впізнавати себе у дзеркалі та на фотографіях, що свідчить про формування первинних уявлень про себе. Це усвідомлення себе як суб'єкта дій є першим кроком до розвитку рефлексивних умінь. Діти починають розуміти, що їхні дії можуть викликати певні реакції у навколишньому середовищі, що сприяє формуванню початкових уявлень про причинно-наслідкові зв'язки. У цей час вони часто запитують: «Хто я?» і «Що я роблю?», що стимулює розвиток самосвідомості та рефлексії. Ці запитання є важливими для їхнього когнітивного розвитку, оскільки допомагають дітям осмислити свої дії та їх вплив на навколишній світ [20, с.54].

Наступною характеристикою цього віку є емоційна реактивність. У цьому віці емоції дітей є дуже інтенсивними та безпосередніми. Діти ще не вміють повноцінно аналізувати свої емоції, але можуть виражати їх через мову та гру. Наприклад, дитина може кричати або плакати, коли відчуває розчарування, не розуміючи причин своїх емоцій. Однак, взаємодія з дорослими, які допомагають називати і пояснювати ці емоції, є важливою для розвитку емоційної самосвідомості. Дорослі можуть використовувати моменти емоційних проявів дитини для навчання її розпізнавати, називати і розуміти свої почуття, що сприяє розвитку емоційного інтелекту [28, с.64].

Обмеженість мовленнєвих умінь є ще однією важливою складовою цього віку. Недостатній розвиток мовлення обмежує рефлексивні процеси, оскільки діти ще не можуть повноцінно вербалізувати свої думки і почуття. Вони часто використовують прості слова та жести для вираження своїх переживань. Проте з розвитком мовленнєвих навичок діти поступово набувають здатності краще вербалізувати свої внутрішні стани. Поступове збагачення словникового запасу та розвиток граматичних структур

дозволяють дітям точніше і детальніше висловлювати свої думки та почуття, що сприяє розвитку їхніх рефлексивних умінь [28, с.61].

Таким чином, молодший дошкільний вік є критичним періодом для становлення самосвідомості, розвитку емоційної реактивності та мовленнєвих умінь. Ці процеси тісно пов'язані між собою і взаємодоповнюють один одного, сприяючи формуванню рефлексивних навичок, які є фундаментом для подальшого особистісного розвитку дитини. Педагогам і батькам важливо підтримувати і стимулювати ці процеси, створюючи умови для розвитку самопізнання, емоційної грамотності та мовленнєвих умінь у дітей.

Середній дошкільний вік, який охоплює період від 4 до 5 років, є важливим етапом у подальшому розвитку самосвідомості та рефлексивних умінь дітей. У цьому віці діти стають більш здатними до аналізу своїх дій та емоцій, що є ключовим для їх особистісного розвитку.

Однією з основних характеристик цього періоду є розвиток мовлення. У дітей збільшується словниковий запас, що сприяє кращому вираженню своїх думок і почуттів. Вони починають використовувати складніші речення та формулювати свої переживання. Це дозволяє їм описувати свої дії та почуття більш детально, що сприяє розвитку рефлексії. Наприклад, дитина може сказати: «Я засмутився, тому що мій друг не захотів грати зі мною». Така здатність до вербалізації своїх емоцій є важливим кроком у розвитку самопізнання і саморегуляції, оскільки вона допомагає дітям краще розуміти і контролювати свої емоційні стани [32, с.47].

Ігрова діяльність також відіграє важливу роль у цьому віці. Рольові ігри стають основним засобом пізнання себе та інших. Через гру діти моделюють різні ситуації, в яких можуть аналізувати поведінку та емоції. Наприклад, граючи ролі дорослих або казкових персонажів, діти випробовують різні соціальні ролі та емоційні стани. Це допомагає їм усвідомлювати свої дії та реакції в різних ситуаціях, сприяє розвитку

здатності до емпатії та соціального розуміння. Рольові ігри дозволяють дітям не лише відтворювати побачене і почуте, але й експериментувати з різними формами поведінки, що розширює їхні рефлексивні вміння [43, с.81].

Зростання соціальної взаємодії є ще однією ключовою характеристикою цього періоду. Діти починають активно взаємодіяти з однолітками, що сприяє розвитку комунікативних та кооперативних рефлексивних умінь. Вони вчаться враховувати почуття та думки інших, аналізувати свої взаємодії з однолітками. Наприклад, під час гри в групі діти можуть обговорювати, хто яку роль виконуватиме, що сприяє розвитку навичок співпраці та взаєморозуміння. Це дозволяє дітям краще розуміти соціальні норми та правила, що є важливим для їхньої соціальної адаптації.

Таким чином, середній дошкільний вік є періодом інтенсивного розвитку самосвідомості, мовленнєвих умінь, ігрової діяльності та соціальної взаємодії. У цей час діти стають більш здатними до аналізу своїх дій та емоцій, що є важливим для їх особистісного розвитку. Розвиток мовлення дозволяє їм краще вербалізувати свої переживання, а рольові ігри та соціальна взаємодія сприяють розвитку рефлексивних умінь, емпатії та соціального розуміння. Педагоги і батьки повинні активно підтримувати і стимулювати ці процеси, створюючи умови для розвитку самопізнання, емоційної грамотності та соціальних навичок у дітей.

Старший дошкільний вік, що охоплює період від 5 до 6 років, є етапом значного прогресу в розвитку рефлексивних умінь. Діти в цьому віці стають здатними до більш глибокого аналізу своїх дій, емоцій та взаємин з іншими людьми, що є важливим для їх особистісного та соціального розвитку.

Поглиблення самосвідомості є однією з ключових характеристик цього періоду. Діти починають усвідомлювати свої інтереси, схильності та особисті якості. Вони можуть аналізувати свої дії з точки зору причин і наслідків, виявляти свої сильні та слабкі сторони. Це дозволяє їм краще

розуміти свої вміння і досягнення, стимулюючи розвиток рефлексії. Наприклад, дитина може подумати: «Я добре малюю, але мені важко писати букви». Така здатність до самоаналізу допомагає дітям усвідомлювати свої досягнення та труднощі, що є важливим для їхнього особистісного зростання [20, с.54].

Розвиток емоційної регуляції також є важливим аспектом цього віку. Діти стають більш здатними до контролю своїх емоцій, усвідомлюють причини своїх переживань і можуть знаходити способи їх вираження у прийнятній формі. Вони вчаться використовувати слова для вираження своїх почуттів замість безпосередніх емоційних реакцій. Наприклад, дитина може сказати: «Я засмучений, але я знаю, що можна зробити, щоб почуватися краще». Це сприяє розвитку емоційної грамотності, допомагаючи дітям краще справлятися з власними емоціями та взаємодіяти з іншими [22, с.77].

Соціальна рефлексія є ще одним важливим компонентом старшого дошкільного віку. Діти починають розуміти і враховувати почуття та думки інших людей. Вони можуть аналізувати ситуації з точки зору інших, що сприяє розвитку емпатії та соціальних навичок. Діти вчаться розуміти, як їхні дії впливають на інших, і можуть робити висновки про свої взаємодії. Наприклад, вони можуть подумати: «Якщо я поділюся іграшкою, мій друг буде радий». Ця здатність до соціального аналізу допомагає дітям розвивати позитивні стосунки з оточуючими та вчитися співпрацювати [45].

Підготовка до школи також відіграє важливу роль у цьому періоді. У процесі підготовки до школи діти розвивають навички самоконтролю, планування і оцінки своїх дій. Вони вчаться ставити цілі та аналізувати результати своєї діяльності. Наприклад, діти можуть працювати над завданнями, які вимагають від них планування кроків для досягнення мети, а потім оцінювати свої досягнення. Це сприяє розвитку виконавчих функцій, які є важливими для успішного навчання в школі [46, с.76].

Таким чином, старший дошкільний вік є періодом інтенсивного розвитку рефлексивних умінь, емоційної регуляції, соціальної рефлексії та підготовки до школи. Діти стають здатними до глибшого аналізу своїх дій і емоцій, вчаться контролювати свої почуття та враховувати думки і почуття інших. Підготовка до школи сприяє розвитку навичок самоконтролю, планування та оцінки, що є важливими для їхнього подальшого навчання та соціальної адаптації. Педагоги і батьки повинні активно підтримувати і стимулювати ці процеси, створюючи умови для всебічного розвитку дітей у цьому віці [38, с.267].

Отже, вікові особливості розвитку рефлексії у дошкільників демонструють поступове зростання здатності дітей до самопізнання, аналізу власних дій та емоцій, а також розуміння взаємин з іншими людьми. У молодшому дошкільному віці (3-4 роки) діти починають усвідомлювати себе як окрему особистість, проявляючи перші ознаки самосвідомості через впізнавання себе у дзеркалі та на фотографіях. Вони вчаться розуміти свої дії та їх наслідки, а також запитують про себе та свої вчинки, що стимулює розвиток рефлексивних навичок.

У середньому дошкільному віці (4-5 років) діти продовжують розвивати свої мовленнєві вміння, що дозволяє їм більш точно висловлювати свої думки та почуття.

Ігрова діяльність стає основним засобом пізнання себе та інших, допомагаючи дітям моделювати різні соціальні ситуації та емоційні стани. Зростання соціальної взаємодії сприяє розвитку комунікативних та кооперативних рефлексивних умінь.

У старшому дошкільному віці (5-6 років) діти досягають значного прогресу у розвитку рефлексії. Вони стають здатними до більш глибокого аналізу своїх дій, емоцій та взаємин, усвідомлюючи свої інтереси, сильні та слабкі сторони. Розвиток емоційної регуляції дозволяє їм краще контролювати свої почуття і висловлювати їх у прийнятній формі.

Соціальна рефлексія допомагає дітям розуміти почуття інших людей та аналізувати свої взаємодії з ними. Підготовка до школи сприяє розвитку навичок самоконтролю, планування та оцінки своїх дій.

Таким чином, розвиток рефлексії у дошкільників є поступовим і багатограним процесом, що включає вдосконалення самосвідомості, емоційної регуляції та соціальної взаємодії. Підтримка цього розвитку педагогами і батьками є ключовою для успішної соціалізації та особистісного зростання дітей.

1.3. Методи та прийоми формування рефлексивних умінь

Формування рефлексивних умінь у дошкільників є важливим аспектом їхнього особистісного та соціального розвитку. У цьому віці діти починають активно пізнавати себе і світ навколо, що створює сприятливі умови для розвитку їхньої здатності до самопізнання, аналізу власних дій та емоцій. Використання різноманітних методів і прийомів дозволяє вихователям і педагогам ефективно сприяти цьому процесу, допомагаючи дітям усвідомлювати свої почуття, дії і взаємини з іншими людьми.

Важливість рефлексивних умінь полягає в тому, що вони не тільки сприяють емоційному та інтелектуальному розвитку дитини, але й допомагають їй краще адаптуватися в соціумі, встановлювати гармонійні взаємини з однолітками і дорослими. Дошкільний вік є критичним періодом для формування цих навичок, оскільки саме в цей час діти починають усвідомлювати себе як особистість, розвивати самосвідомість та саморегуляцію.

Методи та прийоми, що застосовуються для формування рефлексивних умінь, повинні враховувати вікові особливості дітей, їхні індивідуальні потреби та можливості. Вони повинні бути інтегровані в повсякденну

діяльність дошкільнят, включаючи ігри, навчальні заняття, спілкування та інші види діяльності. Такий підхід дозволяє зробити процес розвитку рефлексивних умінь природним і органічним, сприяючи гармонійному розвитку дитини в цілому.

Методи та прийоми формування рефлексивних умінь у дошкільників — це сукупність педагогічних і психологічних засобів, що використовуються для розвитку у дітей здатності до самоаналізу, самоконтролю та саморегуляції. Ці методи і прийоми сприяють формуванню самосвідомості, емоційної регуляції, соціальної взаємодії і підготовки до школи. Проаналізуємо детальніше кожен з них відповідно до вікових періодів у таблиці.

Таблиця 1.1

**Методи і прийоми формування рефлексивних умінь
у дітей дошкільного віку**

Вікова група	Методи формування рефлексивних умінь	Прийоми формування рефлексивних умінь
Молодший дошкільний вік (3-4 роки)	- Ігри з простими правилами - Питання для емоційного аналізу - Рольові ігри з емоційним фокусом	«Кольорові емоції», «Дзеркало» «Що я відчуваю?»
Середній дошкільний вік (4-5 років)	- Сюжетно-рольові ігри - Ігри з правилами - Групові обговорення та взаємооцінка	- «Драбинка успіху» - «Коло рефлексії» - Прийом «Ситуація вибору»
Старший дошкільний вік (5-6 років)	- Тематичні сюжетно-рольові ігри - Групові проекти - Індивідуальний аналіз та самооцінка	- Прийом «Можливі наслідки» - «Ситуативний аналіз»

		- Взаємооцінка результатів діяльності «Рефлексивна дискусія», «Аналіз рішень», «Рефлексивний щоденник»
--	--	--

Проаналізуємо детальніше цю таблицю та основні методи і прийоми розвитку рефлексивних умінь дошкільників [6, с.311].

Рефлексія у дітей молодшого дошкільного віку тільки починає формуватися. У цьому віці дитина робить перші кроки у розумінні власних емоцій, думок та вчинків. Рефлексивні вміння розвиваються через спостереження, імітацію та елементарні ігрові ситуації. Діти цієї вікової групи здатні сприймати лише елементарні поняття про емоції та поведінку, і тому їхня рефлексія проявляється здебільшого у формі емоційного реагування на події [44, с.111].

Основним завданням розвитку рефлексивних умінь у дітей молодшого дошкільного віку є створення умов, за яких вони зможуть усвідомлювати свої емоції та реагувати на емоційні прояви інших. Це досягається через прості ігрові прийоми, використання візуальних стимулів та емоційних запитань. Діти вчаться розрізняти основні емоції, аналізувати свої почуття та співвідносити їх з поведінкою оточуючих.

Ігри з простими правилами - цей метод використовують для розвитку у дитини базових рефлексивних навичок через прості ігрові завдання. Правила гри мають бути чіткими, але не складними, аби дитина могла зосередитися на виконанні завдання, а не на запам'ятовуванні правил. Ігри спрямовані на навчання дітей розпізнавати свої емоції, розуміти емоції інших та співвідносити власну поведінку з реакціями оточуючих. Наприклад: гра «Посміхнися, якщо радісний» передбачає, що вихователь називає різні емоції, і діти повинні показати відповідну міміку (посмішку,

сумний вираз, здивування тощо). Це сприяє розвитку у дітей здатності розпізнавати і називати свої емоційні стани, що є важливим для подальшого розвитку рефлексії.

Питання для емоційного аналізу – метод, який полягає в тому, що дорослий ставить дитині запитання, які допомагають їй усвідомити свої емоції. Це може бути запитання типу: «Що ти зараз відчуваєш?» або «Чому ти засмутився?». Мета методу — допомогти дитині зрозуміти, що її емоції мають причину, і навчити її визначати цю причину. Наприклад після гри дитині можна задати запитання: «Ти зараз радієш чи сумуєш? Чому ти відчуваєш радість?». Це допомагає дитині звернути увагу на свій емоційний стан і усвідомити зв'язок між подіями та почуттями.

Рольові ігри з емоційним фокусом — це ефективний спосіб розвитку рефлексивних умінь у дітей молодшого дошкільного віку. У таких іграх діти виконують ролі персонажів, часто з емоційно забарвленими ситуаціями, що дозволяє їм практикувати розуміння емоцій і співпереживання. Емоційний фокус таких ігор допомагає дитині навчитися усвідомлювати свої почуття в різних ситуаціях, аналізувати їх та висловлювати через гру. Наприклад, гра «Лікар і пацієнт», де дитина грає роль лікаря, що допомагає іншому персонажу впоратися зі страхом або болем. Це допомагає дитині усвідомити емоційні стани персонажів і власну реакцію на них, розвиває здатність до емпатії та саморефлексії.

Також ми проаналізували та виокремили основні прийоми формування рефлексивних умінь у молодшому дошкільному віці.

Прийом *«Кольорові емоції»* полягає у використанні кольорів для асоціювання з емоціями. Дітям пропонується обрати колір, який вони асоціюють з певною емоцією. Наприклад, червоний колір може асоціюватися з гнівом, жовтий — з радістю, синій — з сумом. Даний прийом дозволяє дитині візуалізувати свої почуття, а також допомагає вихователям і батькам краще зрозуміти емоційний стан дитини. Наприклад,

вихователь показує дітям різнокольорові картки і запитує: «Який колір, на твою думку, підходить для радості? А який для смутку?» Після цього дитина може малювати свою емоцію обраним кольором.

Прийом «Дзеркало» полягає в тому, що діти імітують міміку або емоційні вирази своїх товаришів або дорослих. Дорослий показує певну емоцію, а дитина намагається її відобразити. Цей прийом розвиває у дітей здатність розпізнавати емоції на обличчі інших людей і вчить їх передавати ці емоції через власну міміку. Наприклад, вихователь робить сумний вираз обличчя і просить дитину повторити. Потім запитує: «Як ти думаєш, що я зараз відчуваю?» Це допомагає дитині навчитися асоціювати мімічні вирази з емоційними станами.

Прийом «Що я відчуваю?» передбачає запитання дитині про її емоційний стан у конкретний момент. Дитина повинна подумати і сформулювати свої почуття. Цей прийом стимулює розвиток усвідомленого ставлення до своїх емоцій і вміння вербалізувати їх. Наприклад, під час гри вихователь запитує у дитини: «Що ти відчуваєш, коли програєш гру? А коли виграєш?». Це допомагає дитині вчитися усвідомлювати свої емоції і висловлювати їх словами.

Середній дошкільний вік (4-5 років) є періодом активного розвитку самосвідомості, здатності до соціальної взаємодії та емоційної рефлексії. У цьому віці діти починають глибше усвідомлювати не лише свої емоції, але й вчать аналізувати поведінку та емоції інших людей. У них з'являється більше самостійності у діях, зростає інтерес до соціальних відносин, а також формується здатність робити вибір і розуміти наслідки своїх рішень.

Це важливий етап для формування рефлексивних умінь, коли дитина вчиться співвідносити свої дії з результатами, оцінювати їх з погляду соціальних норм та регуляторів. У цьому віці рефлексія стає не лише способом усвідомлення своїх почуттів, а й засобом контролю та корекції власної поведінки в процесі взаємодії з іншими дітьми та дорослими.

Основними методами формування рефлексивних умінь у середньому дошкільному віці є наступні.

Сюжетно-рольові ігри як метод активно використовується для розвитку рефлексивних умінь у дітей середнього дошкільного віку. Сюжетно-рольові ігри дозволяють дітям приміряти на себе різні соціальні ролі та взаємодіяти з іншими дітьми через рольові сценарії. В процесі таких ігор діти вчаться аналізувати поведінку свого персонажа, оцінювати, як ця поведінка впливає на інших, і відображати свої емоційні стани в контексті різних соціальних ситуацій. Наприклад, гра «Сім'я», де діти грають ролі членів родини — батьків, дітей, бабусь і дідусів. Вони вчаться рефлексії, аналізуючи, як почувуються їхні персонажі в різних ситуаціях (сварка, примирення, піклування одне про одного). Це допомагає їм усвідомити емоції і роль соціальних відносин.

Ігри з правилами як метод стають важливим елементом у розвитку здатності до самоконтролю та рефлексії в середньому дошкільному віці. Через чітко визначені правила, які діти повинні дотримуватися, вони навчаються аналізувати свою поведінку та співвідносити її з умовами гри. У таких іграх діти вчаться оцінювати свої дії в контексті того, чи відповідають вони правилам, і чи досягають вони бажаного результату. Наприклад, гра «Впіймай м'яч», де діти мають дотримуватися певних правил. Після гри можна запитати дітей: «Як ти себе почував, коли виграв чи програв? Чи дотримувався ти правил і чи було це важливо для досягнення успіху?» Це допомагає їм усвідомити значення правил і наслідки їх виконання або порушення.

Групові обговорення та взаємооцінка є важливим методом розвитку рефлексивних умінь у цьому віці. Діти вчаться висловлювати свої думки, слухати однолітків і обговорювати різні ситуації з життя або з ігор. Під час взаємооцінки діти мають можливість проаналізувати не лише свою поведінку, але й поведінку інших, висловлюючи свої оцінки та емоції щодо

певних подій. Після гри або групового заняття діти разом обговорюють: «Що ти відчував під час гри? Чому це сталося? Як би ти діяв наступного разу?» Це розвиває їхню здатність до аналізу власних дій і рефлексії над груповим досвідом.

Основними прийомами формування рефлексивних умінь у середньому дошкільному віці є наступні.

Драбинка успіху – цей прийом спрямований на розвиток у дітей здатності оцінювати свої досягнення. Дітям пропонують уявити або намалювати драбинку, де кожна сходинка означає певний успіх або досягнення. Дитина має визначити, на якій сходинці вона перебуває зараз, і подумати, що вона може зробити, щоб піднятися вище. Це сприяє розвитку здатності до самооцінки та мотивації до подальших досягнень. Вихователь в процесі використання цього прийому може запитувати: «На якій сходинці ти зараз? Що ти зробив добре, а що ще можна покращити?» Це допомагає дитині рефлексувати над своїми досягненнями і ставити перед собою нові цілі.

Коло рефлексії — це прийом, який сприяє розвитку у дітей навичок аналізу своєї поведінки та емоцій через колективне обговорення. Діти сідають у коло, і кожен по черзі висловлює, що йому вдалося, а що ні, як він себе почував під час виконання завдання або гри. Це дозволяє дітям навчитися слухати однолітків, аналізувати свій досвід і робити висновки на майбутнє. Після гри або заняття вихователь запитує: «Як ти почувався під час гри? Що ти зробив добре, а що можна було б зробити краще?» Це допомагає дитині навчитися аналізувати свої дії і звертати увагу на емоційні аспекти свого досвіду.

Прийом «Ситуація вибору» — допомагає дитині розвивати здатність робити вибір і аналізувати його наслідки. Дітям пропонується ситуація, в якій вони повинні зробити вибір між кількома варіантами дій. Після того як вибір зроблено, вихователь запитує: «Чому ти обрав саме цей варіант? Як

ти думаєш, що може статися далі?» Це допомагає дітям усвідомлювати, що їхні рішення мають наслідки, і розвиває здатність до прогнозування. Наприклад, дитині пропонують ситуацію: «Якщо ти взяв чужу іграшку, що ти зробиш далі — повернеш її чи залишиш собі?» Потім обговорюють, чому вона зробила цей вибір і які можуть бути наслідки для неї та інших дітей.

У старшому дошкільному віці (5-6 років) відбувається суттєвий розвиток самосвідомості та саморегуляції. У цей період діти починають не тільки усвідомлювати свої емоції та дії, але й здатні аналізувати їх на більш глибокому рівні. Здатність до рефлексії стає важливим елементом їхньої соціальної адаптації, що дозволяє краще орієнтуватися у взаємодіях з оточенням, робити висновки та вчитися на власному досвіді. Рефлексивні уміння допомагають дітям оцінювати свої вчинки, аналізувати їх наслідки, робити вибір і прогнозувати можливі результати своїх рішень [23, с.13].

Це вік, коли діти активно готуються до школи, і розвиток здатності до самостійного мислення, самоаналізу та рефлексії є ключовими для їх успішної адаптації до шкільного навчання. Тому у цьому віці використовуються більш складні методи і прийоми формування рефлексивних умінь, які дозволяють дітям краще розуміти себе та свою взаємодію з навколишнім світом. Проаналізуємо основні методи формування рефлексивних умінь у старшому дошкільному віці.

Тематичні сюжетно-рольові ігри. У старшому дошкільному віці сюжетно-рольові ігри набувають більш тематичного спрямування і стають складнішими за змістом. Діти отримують можливість не лише грати за визначеними сценаріями, але й аналізувати поведінку свого персонажа та її наслідки в рамках певної теми. Тематичні сюжетно-рольові ігри дають змогу розвивати у дітей здатність до рефлексії через обмірковування різних варіантів поведінки персонажів та їх впливу на інші ситуації. Наприклад, гра «Лікарня», де діти грають ролі лікарів, пацієнтів та медперсоналу. Після гри вони обговорюють, як різні ролі впливають на взаємодію між

персонажами, як правильно допомагати і що стається, коли цього не роблять. Діти вчаться аналізувати свої дії та їхні наслідки для інших персонажів [31, с.234].

Групові проєкти – спрямовані на розвиток співпраці, взаємодопомоги та здатності до рефлексії над спільними діями. Під час виконання групових завдань діти мають можливість співставляти свої дії з діями інших членів групи, аналізувати внесок кожного учасника у загальний результат. Групові проєкти сприяють формуванню відповідальності та розумінню важливості кооперації для досягнення спільної мети. Наприклад, груповий проєкт «Будуємо місто», де діти працюють разом, створюючи макет міста. Після завершення роботи кожна дитина оцінює, як вона сприяла загальному результату, і які рішення були найефективнішими. Це допомагає їм вчитися рефлексії над своїм внеском у спільну діяльність

Індивідуальний аналіз та самооцінка як метод полягає в тому, що діти аналізують власні дії та досягнення, навчаються оцінювати свої вчинки та визначати, що було зроблено добре, а що можна покращити. Індивідуальний аналіз і самооцінка допомагають дітям розвивати здатність до саморефлексії та самовдосконалення. Наприклад, після виконання творчого завдання дитина оцінює, що їй вдалося найкраще і над чим ще потрібно попрацювати. Вихователь може задавати запитання: «Що тобі найбільше сподобалося у твоїй роботі? Що ти хотів би зробити інакше наступного разу?» це формує здатність до самоаналізу [44, с.92]

Основними прийомами формування рефлексивних умінь у старшому дошкільному віці є наступні.

Прийом «Можливі наслідки». Цей прийом допомагає дитині прогнозувати наслідки своїх дій та рішень. Дітям пропонується певна ситуація, і вони мають передбачити, що станеться, якщо вони вчинять певним чином. Такий прийом розвиває у дітей здатність мислити на кілька кроків вперед і аналізувати потенційні результати своєї поведінки.

Наприклад, дитині пропонується ситуація: «Якщо ти не поділишся іграшкою з другом, що станеться? А якщо поділишся?» Після обговорення дитина робить висновки про можливі наслідки свого вибору. *Прийом «Ситуативний аналіз»* полягає в аналізі конкретної ситуації, яка відбулася або може відбутися у майбутньому.

Дітям пропонується розглянути ситуацію з кількох сторін, проаналізувати різні варіанти поведінки та визначити найкращий спосіб вирішення проблеми. Це дозволяє дітям навчитись аналізувати ситуації, прогнозувати наслідки та приймати обґрунтовані рішення. Наприклад, вихователь пропонує дітям обговорити ситуацію: «Що б ви зробили, якби загубили свою іграшку? Які дії можуть допомогти вам знайти її?» Ці запитання допомагають дітям оцінювати різні варіанти вирішення проблем і обирати найкращий.

Прийом «Взаємооцінка результатів діяльності» полягає в тому, що діти оцінюють не лише свої досягнення, але й досягнення своїх однолітків. Це сприяє розвитку здатності до об'єктивного оцінювання та формування критичного мислення. Взаємооцінка допомагає дітям вчитися сприймати критику і аналізувати свою роботу з різних точок зору. Наприклад, після групового завдання діти по черзі розповідають, що їм сподобалося у роботі однолітків, і що, на їхню думку, можна було б покращити. Використання даного прийому формує вміння оцінювати не лише свої дії, але й роботу інших дітей.

Прийом «Рефлексивна дискусія» є важливим прийомом для розвитку рефлексивних умінь, оскільки дозволяє дітям відкрито висловлювати свої думки, аналізувати їх, а також дискутувати з однолітками. Діти обговорюють певну тему або ситуацію, висловлюючи свої погляди та обговорюючи різні варіанти поведінки. Наприклад, після перегляду короткого мультфільму діти обговорюють: «Чому персонаж так вчинив?

Що він міг зробити по-іншому?» Це допомагає дітям аналізувати поведінку та робити висновки.

Прийом «Аналіз рішень» спрямований на розвиток здатності до самокритики та аналізу своїх рішень. Дітям пропонується проаналізувати рішення, які вони прийняли в певній ситуації, і зробити висновки про те, чи було це рішення правильним. Наприклад, після виконання завдання вихователь запитує: «Чому ти вирішив зробити саме так? Як ти вважаєш, це було правильне рішення?». Такого роду запитання формують здатність до аналізу власних дій і прийняття відповідальності за свої рішення.

Прийом «Рефлексивний щоденник» сприяє розвитку саморефлексії, коли діти записують або малюють свої враження про події дня, свої досягнення або невдачі. Він допомагає дітям систематизувати свої думки, аналізувати свої вчинки, розвивати емоційний інтелект.

Отже, можна зробити висновок, що у дошкільному віці формування рефлексивних умінь є важливим етапом розвитку особистості дитини, оскільки це сприяє становленню самосвідомості, самоконтролю та здатності до аналізу власних дій. Методи та прийоми, що використовуються для розвитку цих умінь, варіюються в залежності від вікових особливостей дітей: від простих ігор з емоційним фокусом для молодших дошкільників до складніших сюжетно-рольових ігор, проєктної діяльності та взаємооцінки в старшому віці. Ці інструменти допомагають дітям не тільки розуміти свої емоції і поведінку, але й прогнозувати наслідки своїх дій, що є важливим елементом підготовки до соціальної взаємодії та навчання у школі.

Висновки до розділу 1

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що рефлексія є важливим процесом самопізнання, самоаналізу, самоконтролю та

самооцінки. Це явище було досліджено як у філософському, так і в психологічному контекстах, але в дошкільній освіті воно має особливу значущість для розвитку особистості дитини.

Рефлексивні уміння як основа особистісного розвитку. Рефлексивні уміння включають здатність до самоаналізу, самоконтролю та самооцінки, які забезпечують гармонійний розвиток дитини, її готовність до навчання в школі та соціальної адаптації.

У дошкільному віці формування рефлексивних умінь має різні етапи. У молодшому дошкільному віці (3-4 роки) діти розвивають первинну самосвідомість, навчаються розпізнавати свої емоції та починають усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки.

У середньому дошкільному віці (4-5 років) вдосконалюється мовлення, діти активніше беруть участь у рольових іграх, аналізують емоції та поведінку однолітків.

У старшому дошкільному віці (5-6 років) діти здатні до глибокого аналізу своїх дій, емоцій і взаємин, розвивають соціальну рефлексію та готуються до навчання в школі.

Формування рефлексивних умінь у дошкільному віці здійснюється через різноманітні методи та прийоми, які відповідають віковим особливостям дітей. ДО таких ігор та прийомів відносимо: ігри з простими правилами, рольові ігри, групові обговорення та проєкти.

Прийоми, такі як «Кольорові емоції», «Дзеркало», «Драбинка успіху», «Ситуативний аналіз», «Рефлексивна дискусія» та «Рефлексивний щоденник».

Значення рефлексивних умінь. Розвиток рефлексивних умінь у дошкільному віці забезпечує формування самосвідомості, самоконтролю та емоційної регуляції, що є важливим для успішної соціалізації, навчання у школі та подальшого особистісного зростання.

Таким чином, розвиток рефлексивних умінь є важливим завданням для педагогів і батьків, яке має базуватися на врахуванні вікових особливостей дітей, використанні ефективних методів і прийомів, а також створенні сприятливих умов для всебічного розвитку особистості дитини.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ЗДО

2.1. Діагностика рівня сформованості рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку

Діагностика рівня сформованості рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку є важливим етапом їхнього розвитку, оскільки рефлексивні вміння формують основу для усвідомлення власних емоцій, поведінки та вчинків. У старшому дошкільному віці діти починають розвивати здатність до самоспостереження і самооцінки, що допомагає їм краще зрозуміти себе і світ навколо. Тому важливо не тільки розвивати ці вміння, але й оцінювати їх за допомогою спеціальних методик. На даному етапі дослідження нами було використано 4 методики, зокрема: методика «Впізнай емоцію», яка спрямована на визначення здатності дитини розпізнавати емоційні стани інших людей за виразами обличчя. Дана методика не тільки допомагає виявити емоційну чутливість, але й розвиває здатність до рефлексії на емоційному рівні; Методика для діагностики рівня рефлексивних умінь «Бесіда». Вона зосереджена на дослідженні моральних і психологічних характеристик особистості дитини. За допомогою серії запитань виявляється рівень усвідомлення таких понять, як доброта, чесність, сміливість, слухняність тощо. Ця методика допомагає зрозуміти, наскільки дитина здатна узагальнювати моральні категорії, надавати конкретні приклади з власного життя або літератури. У процесі бесіди виявляється, як дитина розуміє моральні якості, чи може вона пояснити їх і застосувати в реальних ситуаціях; Проективна методика «Кактус» є ще одним ефективним інструментом для діагностики емоційного стану дитини. Через малювання символічного образу кактуса дитина висловлює свої

емоції, самооцінку та рівень агресивності. Аналіз малюнків дозволяє виявити не тільки емоційний стан, але й особливості захисних реакцій та невпевненості. Діти малюють кактус так, як вони його бачать, і це надає уявлення про їхній внутрішній світ, почуття самотності чи потребу в захисті. Велика кількість голок на малюнку може вказувати на підвищену агресію або тривожність, тоді як відкриті, симпатичні кактуси можуть свідчити про оптимізм і відкритість дитини. Тест Розенцвейга (дитяча форма), розроблений для дослідження типів і стилів реагування дітей у фрустраційних ситуаціях, дозволяє вивчити не тільки реакцію дітей на стресові та конфліктні ситуації, але й виявляє рівень усвідомлення власних емоцій і здатність контролювати власні дії. Оскільки діти старшого дошкільного віку часто стикаються з емоційними викликами у взаємодії з однолітками, вивчення їхньої поведінки у фрустраційних умовах допомагає виявити ключові аспекти їхньої рефлексії. Дослідження проводилось на базі закладу дошкільної освіти. Вибірка складала 33 дитини старшого дошкільного віку.

На основі проведеного дослідження за методикою «Впізнай емоцію», що охопило 33 дітей старшого дошкільного віку з експериментальної групи, було виявлено різний рівень сформованості здатності усвідомлювати емоційний стан інших людей за виразом обличчя. Це дослідження дозволяє оцінити, наскільки діти здатні розпізнавати емоції та узагальнювати ознаки, що відображають емоційні стани. Результати дослідження за методикою, представлено у таблиці.

Таблиця 2.1.

Рівень розпізнавання емоцій дітьми старшого дошкільного віку

№	Рівень розпізнавання емоцій	Кількість дітей	Відсоток
1	Високий	10	30,3%
2	Середній	15	45,5%
3	Низький	6	18,2%
4	Дуже низький	2	6,1%

Аналізуючи дані таблиці бачимо, що високий рівень сформованості продемонстрували **30,3%** дітей (10 осіб). Ці діти показали високий рівень розуміння емоцій, зокрема, змогли правильно визначити емоційний стан за виразом обличчя та назвати конкретні експресивні ознаки, такі як вираз очей, форма рота, положення брів. Їхні відповіді були чіткими і добре узагальненими, що свідчить про високий рівень аналітико-синтетичного мислення.

Середній рівень виявлено у **45,5%** дітей (15 осіб). Ці діти здебільшого правильно розпізнавали емоції, але не завжди могли деталізувати або узагальнити ознаки. Їхнє розуміння емоцій є достатнім, однак їм бракує впевненості або здатності точно виділити всі експресивні ознаки, що вказує на потребу у подальшому розвитку.

Низький рівень розпізнавання емоцій показали **18,2%** дітей (6 осіб). Їхні відповіді були нечіткими, без виділення конкретних ознак, які відображають емоційний стан. Діти з цієї групи часто сумнівалися у своїх відповідях, що вказує на недостатній рівень сформованості вміння розпізнавати емоції.

Дуже низький рівень виявлено у **6,1%** дітей (2 особи). Ці діти не змогли визначити емоцію словом, а орієнтувалися більше на ситуаційний контекст зображень, замість того, щоб розпізнати емоційний стан за виразом обличчя. Це свідчить про потребу в більш глибокій роботі над розвитком їхньої емоційної грамотності.

Результати дослідження демонструють, що більшість дітей з експериментальної групи володіють базовими навичками розпізнавання емоцій, однак рівень сформованості цих навичок варіюється. Для значної частини дітей (близько 45,5%) характерний середній рівень, що вказує на потребу в додаткових заняттях, спрямованих на покращення здатності розпізнавати та узагальнювати ознаки емоційних станів. Водночас, у 30,3% дітей ці навички сформовані на високому рівні, що є позитивним показником їхньої готовності до соціальної взаємодії та подальшого розвитку емоційної компетентності. Діти з низьким та дуже низьким рівнем (разом 24,3%) потребують особливої уваги та індивідуального підходу для корекції та розвитку цих важливих навичок.

За методикою «Бесіда» було проведено дослідження сформованості усвідомлення моральних і психологічних характеристик особистості серед дітей старшого дошкільного віку. Результати дослідження показали різні рівні розуміння дітьми цих понять, що відображає їхню готовність до шкільного навчання, які представлено у таблиці.

Таблиця 2.2.

Рівень сформованості усвідомлення моральних і психологічних характеристик (за методикою «Бесіда»)

№	Рівень усвідомлення понять	«Відсоток дітей (%)»	«Кількість дітей (осіб)»
1	Високий	15,2%	5
2	Середній	33,3%	11
3	Низький	39,4%	13
4	Дуже низький	12,1%	4

Високий рівень усвідомлення понять продемонстрували лише 15,2% дітей (5 осіб). Ці діти змогли дати адекватні пояснення на основі життєвих ситуацій, називали конкретних людей або героїв, що володіють певними

характеристиками, і давали моральну оцінку. Це свідчить про добре сформовані поняття моральних якостей і готовність до школи.

Середній рівень усвідомлення понять виявлено у 33,3% дітей (11 осіб). Ці діти частково усвідомлюють поняття, проте їхні відповіді були менш структурованими та детальними. Вони могли надавати узагальнені уявлення, однак не завжди адекватно пояснювали сутність моральних характеристик. Такий рівень свідчить про недостатню готовність до школи, але є основою для подальшого розвитку.

Низький рівень усвідомлення понять показали 39,4% дітей (13 осіб). У їхніх відповідях переважали недиференційовані уявлення про риси особистості, а пояснення були поверхневими або некоректними. Діти вказували дії, не пов'язані з характеристиками, або неправильно оцінювали моральні якості. Це свідчить про неготовність до шкільного навчання та потребу в додатковій корекційній роботі.

Дуже низький рівень усвідомлення понять продемонстрували 12,1% дітей (4 особи). Ці діти не змогли усвідомити сутність моральних характеристик, їхні відповіді були хаотичними і без чіткого розуміння. Вони не диференціювали моральні якості та не могли пояснити їх на рівні, необхідному для підготовки до школи.

Значна частина дітей не готова до школи. Лише 15,2% дітей мають високий рівень усвідомлення моральних і психологічних характеристик, що свідчить про їхню готовність до школи. Більшість дітей демонструє низький або дуже низький рівень, що вказує на потребу в додатковій педагогічній роботі.

Діти з середнім рівнем усвідомлення (33,3%) можуть досягти готовності до школи за умови подальшого розвитку та корекції їхніх знань. Вони потребують додаткових занять, спрямованих на поглиблення розуміння моральних понять і розвиток критичного мислення.

Діти з низьким і дуже низьким рівнем (51,5%) потребують індивідуальної роботи з педагогами та психологами для корекції їхніх уявлень про моральні якості та підготовки до шкільного навчання.

Таким чином, результати дослідження вказують на необхідність інтенсивної роботи з більшістю дітей для забезпечення їхньої готовності до школи.

Аналіз результатів дослідження за методикою «Кактус» дозволяє виявити емоційний стан дітей та їхні особистісні характеристики через особливості малюнків.

Інтерпретуючи результати за розміщенням кактуса на аркуші, можемо стверджувати, що більшість дітей демонструють прагнення до стабільності та врівноваженості, оскільки центральне розміщення малюнків спостерігалось у 21% дітей (7 осіб). Це свідчить про нормальний рівень самооцінки, відсутність вираженої внутрішньої незадоволеності та гармонійне ставлення до власної особистості.

36% дітей (12 осіб) розмістили свої кактуси ближче до нижньої частини аркуша, що вказує на знижений рівень впевненості у собі. Ці діти, можливо, відчувають певну невпевненість або нестабільність у своєму емоційному стані.

18% дітей (6 осіб) зрушили свої малюнки вправо, що є показником схильності до екстраверсії. Вони демонструють відкритість до соціальної взаємодії, прагнення до активної участі у спілкуванні та діяльності.

15% дітей (5 осіб) розмістили кактуси в лівій частині аркуша, що свідчить про інтровертовані риси характеру, обережність у соціальних контактах і певну схильність до самоаналізу. Це може вказувати на те, що ці діти більше зосереджені на внутрішньому світі, аніж на зовнішній соціальній взаємодії.

Характер ліній і сила натиску на олівець дають уявлення про емоційну напруженість та рівень тривожності дітей. У 30% дітей (10 осіб) було

виявлено сильний натиск і уривчасті лінії, що свідчать про підвищену тривожність, агресивність та імпульсивність. Ці діти можуть бути емоційно напруженими через стресові фактори, що підкреслює їхню вразливість до зовнішніх умов. У 24% дітей (8 осіб) лінії були м'якими і плавними, що свідчить про їхню відкритість, позитивний настрій та легкість у спілкуванні. Це діти, які легше адаптуються до обставин і демонструють меншу емоційну напруженість. У 15% дітей (5 осіб) було помічено зигзагоподібні та різкі лінії, що вказує на замкнутість і обережність у поведінці. Такі діти можуть використовувати захисні механізми для уникнення конфліктів або неприємних ситуацій.

Наявність голок на кактусах відображає рівень агресивності дітей. У 27% дітей (9 осіб) кактуси мали довгі та густі голки, що вказує на високий рівень агресивних та захисних реакцій. Це може бути проявом підсвідомого бажання захиститися від небезпек або відчуття ворожості до навколишнього середовища. Водночас у 18% дітей (6 осіб) кактуси мали короткі й рідкі голки, що свідчить про більш поміркований рівень агресії та обережності. Ці діти прагнуть захисту, але не виявляють явної ворожості до оточення.

Розміщення кактуса на аркуші говорить про самооцінку та рівень впевненості дітей. У 20% дітей (7 осіб) малюнки кактусів були розташовані в центрі аркуша, що вказує на нормальний рівень впевненості та адекватну самооцінку. У 36% дітей (12 осіб) малюнки були ближче до низу аркуша, що свідчить про недостатню впевненість у собі та занижену самооцінку, ймовірно, через стресові умови.

Домашній або дикий кактус також дає уявлення про рівень соціальної адаптації та почуття безпеки дітей. У 27% дітей (9 осіб) кактуси були зображені в квіткових горщиках, що символізує прагнення до домашнього затишку, безпеки та стабільності. Це свідчить про те, що ці діти шукають підтримки у своєму близькому оточенні. Однак у 73% дітей (24 особи) були

зображені дикі кактуси, що може вказувати на почуття самотності або ізоляції, а також на відсутність стабільності та підтримки у житті.

Наявність додаткових елементів, таких як квіти чи інші рослини, у 18% дітей (6 осіб) свідчить про відносно низький рівень соціальної відкритості. Більшість дітей уникали додаткових елементів, що вказує на їхню замкнутість або обережність у соціальних взаємодіях.

Відсутність опори та стабільності в малюнках кактусів у 12% дітей (4 особи) — ці кактуси не мали чіткої основи або горщика. Це може бути ознакою почуття нестабільності та невпевненості у майбутньому, а також вказувати на тривожність дітей через відсутність почуття захищеності або опори у житті.

Ці результати демонструють різноманітність емоційних реакцій та психологічного стану дітей, що потребує індивідуального підходу та підтримки у подоланні тривожності та розвитку впевненості в собі.

У дослідженні за методикою С. Розенцвейга (дитяча форма) взяли участь 33 дитини старшого дошкільного віку. Метою дослідження було визначити, як діти реагують на фруструючі ситуації, виявити типи реакцій та спрямованість цих реакцій (на себе, на інших або на ситуацію загалом). Кожна дитина відповідала на запитання відповідно до фрустраційних ситуацій, зображених на малюнках, що допомогло визначити їхній тип реакції у стресових ситуаціях на основі чого ми отримали наступні результати дослідження, які представлено у таблиці.

Таблиця 2.3.

**Результати дослідження за методикою
С. Розенцвейга (дитяча форма)**

№	Критерій	Показник	Відсоток дітей (%)	Кількість дітей
1	Спрямованість реакцій	Екстрапунітивні реакції	36%	12
2	Спрямованість реакцій	Інтропунітивні реакції	15%	5
3	Спрямованість реакцій	Імпунітивні реакції	49%	16
4	Типи реакцій	Фіксація на перешкоді	30%	10
5	Типи реакцій	Фіксація на самозахисті	24%	8
6	Типи реакцій	Фіксація на задоволенні потреби	46%	15

За критерієм **спрямованість реакцій**, в якій виокремлено наступні види ми маємо такі показники.

Екстрапунітивні реакції (реакція спрямована на зовнішнє середовище, звинувачення інших) 36% дітей (12 осіб) продемонстрували екстрапунітивну спрямованість реакцій. Ці діти у своїх відповідях переважно звинувачували інших за створені проблеми або висловлювали своє невдоволення зовнішніми обставинами. Наприклад, при розгляді ситуацій вони часто зазначали, що інші діти або дорослі винні у проблемі, а самі не брали відповідальності за вирішення конфлікту. Це може свідчити

про недостатньо розвинуту здатність до саморефлексії та схильність до пошуку винних зовні.

Інтропунітивні реакції (реакція спрямована на себе, самозвинувачення) лише 15% дітей (5 осіб) виявили інтропунітивні реакції. Ці діти в основному брали на себе відповідальність за вирішення проблем або вважали себе винними у виникненні ситуацій. Вони часто самі пропонували рішення і виражали готовність виправити ситуацію. Цей тип реакції може вказувати на високий рівень саморефлексії та схильність до самокритики, але водночас може свідчити про занижену самооцінку.

Імпунітивні реакції (реакція без конкретного спрямування, очікування, що ситуація вирішиться сама по собі), найбільший відсоток — 49% (16 дітей) продемонстрували імпунітивні реакції. Вони частіше за все нейтрально реагували на фруструючі ситуації, вважаючи, що проблема вирішиться сама по собі або що вона не настільки важлива, щоб викликати особливі переживання. Цей тип реакції вказує на певний рівень емоційної відстороненості або очікування сторонньої допомоги у вирішенні проблем.

За показником типи реакцій маємо такі показники, зокрема фіксація на перешкоді спостерігається у 30% дітей (10 осіб) мали реакції з фіксацією на перешкоді, вони підкреслювали важливість або непереборність проблеми. Їхні відповіді часто були пов'язані з тим, що ситуація занадто складна або незмінна, і вони не вбачали можливості для активного втручання чи вирішення проблеми.

Фіксація на самозахисті, де 24% дітей (8 осіб) демонстрували фіксацію на захисті свого «Я». Вони намагалися виправдати свої дії, зазначаючи, що проблема не стосується їх безпосередньо або що вони не винні у виникненні складної ситуації. Цей тип реакції свідчить про схильність до уникання відповідальності.

Фіксація на задоволенні потреби, найбільший відсоток дітей, 46% (15 осіб), продемонстрували реакції, орієнтовані на вирішення проблеми та

задоволення потреби. Вони активно намагалися знайти вихід з ситуації, зверталися за допомогою до інших або шукали інші способи розв'язати проблему. Це позитивний показник, оскільки він свідчить про прагматичний підхід до вирішення конфліктів.

Отримані результати свідчать про те, що більшість дітей (49%) демонструють імпульсивну реакцію на фрустрацію, що може бути пов'язано з прагненням уникати конфліктних ситуацій або очікуванням сторонньої допомоги. Екстрапульсивні реакції (36%) також були досить поширеними, що може вказувати на схильність до звинувачення інших і невміння брати відповідальність на себе. Інтропульсивні реакції спостерігалися у найменшій частині дітей, що свідчить про їхню здатність до саморефлексії, але такі діти можуть бути занадто критичними до себе

Аналізуючи результати за типами реакцій, найбільш поширеним виявився прагматичний підхід до вирішення проблеми — 46% дітей активно шукали способи вирішення ситуації. Водночас значна частина дітей (30%) фокусувалася на перешкодах і не бачила можливостей для їх подолання.

Ці результати демонструють, що у дітей старшого дошкільного віку ще недостатньо сформовані навички саморефлексії та відповідальності за свої дії в конфліктних ситуаціях.

2.2. Розробка і впровадження педагогічної програми з формування рефлексивних умінь дітей старшого дошкільного віку

На основі проведеного емпіричного дослідження та отриманих результатів щодо рівня сформованості рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку, перед нами постала необхідність розробки та впровадження педагогічної програми.

Метою програми є формування у дітей старшого дошкільного віку здатності до рефлексії, що включає усвідомлення власних емоцій, дій та поведінки, їхній аналіз та оцінку, а також розвиток навичок саморегуляції. Програма спрямована на всебічний розвиток рефлексивних умінь, що сприятиме розвитку самосвідомості та соціальної компетентності дітей.

Основними напрямками програми є всебічний розвиток рефлексивних умінь дітей старшого дошкільного віку. *Перший напрям* зосереджений на розвитку емоційної рефлексії, що передбачає усвідомлення дітьми своїх емоцій, розуміння причин їх виникнення та впливу на власну поведінку. Реалізація даного напрямку дозволить дітям краще орієнтуватися у власному емоційному стані та контролювати його.

Другий напрям програми спрямований на формування навичок самоспостереження та самоаналізу. Цей напрям роботи важливий для розвитку здатності до аналізу власних дій і вчинків, що сприяє свідомому ставленню до своєї поведінки і прийняття відповідальності за неї.

Третім напрямом є розвиток здатності до самооцінки, який допомагає дітям об'єктивно оцінювати свої досягнення та помилки, сприяючи формуванню адекватної самооцінки і впевненості у своїх силах.

Четвертий напрям стосується розвитку комунікативної рефлексії, що передбачає навчання дітей вербально висловлювати свої думки, почуття, а також рефлексувати під час спілкування, що формує у дітей важливі навички комунікації, які сприяють успішній соціальній взаємодії.

П'ятий напрям роботи полягає у розвитку в дітей здатності усвідомлювати свою роль у групі та брати на себе відповідальність за свої дії. Це сприяє формуванню вміння співпрацювати з іншими, ухвалювати обдумані рішення та враховувати наслідки своїх вчинків для колективу.

Шостий напрям роботи спрямований на формування в дітей навичок саморегуляції та самокорекції, що дозволяє їм контролювати свої емоції та поведінку в різних ситуаціях. Це допомагає дітям вчитися заспокоюватися,

приймати виважені рішення та коригувати свою поведінку для досягнення кращих результатів.

Сьомий напрямок роботи спрямований на підсумкову рефлексію та аналіз досягнень, де діти мають можливість осмислити свій прогрес і навички, отримані під час програми. Для реалізації цього напрямку були використані вправи, що сприяють усвідомленню дітьми своїх успіхів, навичок та потреб у подальшому розвитку.

Також нами було виокремлено етапи реалізації програми, які складаються з кількох ключових етапів, які забезпечують ефективний розвиток рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку.

На першому, підготовчому етапі, здійснюється визначення рівня сформованості рефлексивних навичок за допомогою різноманітних діагностичних методик, зокрема бесід, малюнкових технік та тестування. Це дозволяє скласти початкову картину того, наскільки діти володіють здатністю до рефлексії. Після цього етапу проводиться підготовка необхідних матеріалів для роботи з дітьми, включаючи завдання та матеріали для творчої діяльності, що будуть використані під час вправ.

Основний етап реалізації програми полягає в регулярному проведенні вправ, спрямованих на розвиток рефлексивних умінь. Заняття організовуються у формі ігор і творчих завдань, що робить процес навчання захопливим і доступним для дітей. Важливим аспектом цього етапу є залучення дітей до групових обговорень та самоспостереження. Вони вчаться рефлексувати на різних етапах своєї діяльності, обговорювати свої враження та аналізувати власні дії у колективі.

Заклучний етап спрямований на оцінку досягнень та підбиття підсумків. Після завершення курсу вправ проводиться повторна діагностика, яка дозволяє оцінити прогрес у розвитку рефлексивних умінь у дітей. На основі отриманих результатів надаються рекомендації щодо

подальшого розвитку навичок рефлексії, щоб закріпити досягнуті результати та забезпечити їх подальше вдосконалення.

Розроблена та запропонована нами програма продемонстрована у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

**Програма формування рефлексивних умінь
у дітей старшого дошкільного віку**

Напрямок роботи	Назва вправи	Мета вправи
Розвиток емоційної рефлексії	«Кольорові емоції»	Навчити дітей розпізнавати емоції та виражати їх через кольори.
	«Мій настрій сьогодні»	Розвивати навички усвідомлення своїх емоцій
	«Емоційне коло»	Навчити дітей вербально висловлювати свої почуття.
Формування самостереження та самоаналізу	«Що я зробив сьогодні?»	Навчити аналізувати свої дії протягом дня.
	«Ланцюжок подій»	Навчити розуміти причини та наслідки своїх дій.
	«Малюнок моїх вчинків»	Усвідомлювати свої дії через малювання.
Розвиток здатності до самооцінки	«Моя зірка досягнень»	Розвивати позитивну самооцінку та вміння оцінювати досягнення.
	«Дерево досягнень»	Усвідомлення своїх успіхів та позитивних якостей.
	«Що мені вдалося?»	Розвивати уміння оцінювати досягнення та помилки.
Розвиток комунікативної рефлексії	«Говори правильно»	Навчити правильно висловлювати свої думки та почуття.
	«Спільне рішення»	Навчити працювати в команді та приймати рішення.
	«Що я відчуваю?»	Розвивати здатність висловлювати почуття у спілкуванні.
Усвідомлення соціальних ролей та відповідальності	«Хто я в групі?»	Усвідомлення своєї соціальної ролі та відповідальності.
	«Що б я зробив?»	Навчити приймати рішення та брати відповідальність за дії.

	«Ми всі разом»	Усвідомлення спільної відповідальності за групову роботу.
Формування навичок саморегуляції та самокорекції	«Я можу керувати своїм настроєм»	Навчити керувати емоціями та настроєм у складних ситуаціях.
	«Думай, перш ніж діяти»	Навчити аналізувати свої дії перед виконанням.
	«Тайм-аут»	Навчити використовувати саморегуляцію для заспокоєння у стресових ситуаціях.
Підсумкова рефлексія та аналіз досягнень	«Що я навчився?»	Узагальнення досвіду та розвиток навичок самооцінки.
	«Мій ріст»	Усвідомлення прогресу у розвитку рефлексивних умінь.
	«Час для рефлексії»	Підсумування рефлексивної діяльності за певний період.

Розглянемо та проаналізуємо складові програми за кожним із напрямів більш детально. Перший напрямок – **розвиток емоційної рефлексії**. Для реалізації даного напрямку нами було використано наступні вправи. **Вправа «Кольорові емоції»**. **Мета:** навчити дітей розпізнавати свої емоції та виражати їх через кольори. **Опис:** дітям пропонується малювати коло або квітку, де кожен колір символізує певну емоцію (жовтий – радість, червоний – гнів, синій – сум). Після завершення діти розповідають про свій малюнок, пояснюючи, чому вони обрали той чи інший колір. Дана вправа допомагає дітям краще розуміти свої почуття.

Вправа «Мій настрій сьогодні». **Мета:** розвиток навичок усвідомлення своїх емоцій. **Опис:** щодня діти отримують аркуш паперу, де їм пропонується намалювати свій настрій за допомогою символів або кольорів. Після цього діти діляться своїми малюнками та розповідають про свої емоції. Педагог допомагає дитині проаналізувати, що викликало цей настрій.

Гра «Емоційне коло». **Мета:** навчити дітей вербально висловлювати свої почуття. **Опис:** діти сидять у колі, і кожен по черзі описує свій

емоційний стан. Наприклад: «Сьогодні я відчуваюся щасливим, тому що...». Запропонована гра допомагає розвивати навички самоспостереження та розуміння емоцій.

Другий напрямок – **формування навичок самоспостереження та самоаналізу**. Для реалізації даного напрямку нами було використано наступні вправи.

Вправа «Що я зробив сьогодні?». **Мета:** навчити дітей аналізувати свої дії протягом дня. **Опис:** наприкінці кожного дня діти разом з педагогом обговорюють, що вони зробили за день, що вдалося, а що можна було б зробити краще. Педагог допомагає дітям осмислити їхні дії через запитання: «Що ти зробив?», «Чому ти зробив так?», «Як ти почувався під час виконання цього завдання?».

Вправа «Ланцюжок подій». **Мета:** навчити дітей розуміти причини та наслідки своїх дій. **Опис:** дітям пропонується описати ситуацію (наприклад, «Ти сварився з другом»), а потім пояснити, які події передували цій ситуації і як можна було діяти по-іншому. Це допомагає дитині бачити причинно-наслідкові зв'язки між своїми діями та їхніми результатами.

Вправа «Малюнок моїх вчинків». **Мета:** допомогти дітям усвідомлювати свої дії через малювання. **Опис:** діти малюють ситуацію, яка сталася протягом дня, і пояснюють, чому вони зробили той чи інший вчинок. Після цього відбувається обговорення: як можна було б поліпшити цю ситуацію або діяти по-іншому.

Третій напрямок роботи – розвиток здатності до самооцінки. Для реалізації даного напрямку нами було використано наступні вправи.

Вправа «Моя зірка досягнень».

Мета: розвивати позитивну самооцінку та вміння оцінювати свої досягнення.

Опис: Діти вирізають з паперу зірку, на кожному промені якої пишуть або малюють свої досягнення за день чи тиждень (наприклад, «Я допоміг

другу», «Я навчився малювати квіти»). Потім вони розповідають про свої досягнення перед групою, а педагог підкреслює їхні успіхи.

Вправа «Дерево досягнень».

Мета: усвідомлення своїх успіхів та позитивних якостей.

Опис: діти малюють дерево, на кожному листочку якого записують свої досягнення або те, що їм вдалося зробити добре протягом певного часу. Це допомагає дітям побачити свої успіхи і підвищує їхню впевненість у собі.

Вправа «Що мені вдалося?».

Мета: розвиток уміння оцінювати свої досягнення і усвідомлювати помилки.

Опис: педагог пропонує дітям згадати один позитивний момент за день (наприклад, виконане завдання, допомога другові) і розповісти про нього перед групою. Це допомагає дітям зосереджуватись на своїх успіхах і розвивати впевненість у собі.

Четвертий напрямок роботи – **розвиток комунікативної рефлексії**. Для реалізації даного напрямку нами було використано наступні вправи.

Вправа «Говори правильно».

Мета: навчити дітей правильно висловлювати свої думки і почуття, не завдаючи образ іншим.

Опис: дітям пропонується уявити різні ситуації спілкування (наприклад, конфліктна ситуація з другом або відмова у спільній грі). Педагог спочатку пропонує дитині висловитися так, як вона зробила б у звичайних умовах, а потім допомагає сформулювати правильну відповідь, яка враховує почуття іншої сторони. Обговорення допомагає дітям усвідомити, як важливо бути ввічливими та доброзичливими у спілкуванні.

Вправа «Спільне рішення».

Мета: навчити дітей працювати у команді та приймати рішення з урахуванням думки інших.

Опис: Педагог пропонує дітям ситуацію, у якій їм потрібно знайти рішення (наприклад, організація гри або вибір завдання для всієї групи). Діти мають висловити свої ідеї, обговорити їх і дійти спільного рішення. Обговорення фокусується на тому, як кожна дитина приймала рішення, чи враховувала вона думки інших.

Вправа «Що я відчуваю?».

Мета: розвиток здатності дітей висловлювати свої почуття у спілкуванні.

Опис: діти в парі виконують завдання, де один грає певну емоцію, а інший має здогадатися, що це за емоція, і висловити її словами (наприклад, «Ти сумуєш, тому що...»). Така вправа допомагає дітям краще розуміти емоційний стан інших і вчитися висловлювати свої почуття.

П'ятий напрямок роботи – розвиток усвідомлення соціальних ролей та відповідальності. Для реалізації даного напрямку нами було використано наступні вправи.

Вправа «Хто я в групі?».

Мета: допомогти дітям усвідомити свою соціальну роль у групі та навчитися відповідально ставитися до своїх дій.

Опис: дітям пропонується подумати і розповісти, яку роль вони виконують у групі (наприклад, помічник, лідер, захисник). Після обговорення ролей педагог запитує, як ця роль впливає на групу і що кожен може зробити для поліпшення атмосфери у колективі.

Вправа «Що б я зробив?».

Мета: розвиток вміння приймати рішення та брати відповідальність за свої вчинки.

Опис: дітям описують різні ситуації (наприклад, хтось втратив іграшку або хтось плаче через невдачу) і пропонують відповісти, що вони б зробили у цій ситуації. Після кожної відповіді педагог обговорює разом з дітьми наслідки такого рішення і важливість відповідального підходу до дій.

Гра «Ми всі разом».

Мета: формування усвідомлення спільної відповідальності за групову роботу.

Опис: Дітям пропонується колективно виконати певне завдання (наприклад, скласти пазл або створити малюнок). Після виконання завдання відбувається рефлексія: як кожен учасник групи впливав на спільний результат, які труднощі виникали і як їх вирішували.

Шостий напрямок – формування навичок саморегуляції та самокорекції. Для реалізації даного напрямку нами було використано наступні вправи.

Вправа «Я можу керувати своїм настроєм».

Мета: навчити дітей керувати своїми емоціями та настроєм у складних ситуаціях.

Опис: вихователь описує різні ситуації, в яких дитина може відчувати негативні емоції (наприклад, гнів через втрату у грі). Потім пропонується обговорити, як можна впоратися з цими емоціями (глибоке дихання, прохання про допомогу, зміна уваги на щось інше). Діти пробують ці техніки під час рольових ігор.

Вправа «Думай, перш ніж діяти».

Мета: навчити дітей аналізувати свої дії перед тим, як їх виконувати.

Опис: педагог дає дітям кілька проблемних ситуацій (наприклад, хтось образив друга, або ти не можеш вирішити завдання), а діти мають запропонувати кілька варіантів вирішення і обговорити, який з них буде найкращим і чому.

Гра «Тайм-аут».

Мета: навчити дітей використовувати саморегуляцію для заспокоєння у стресових ситуаціях.

Опис: у випадках, коли дитина починає нервувати або відчуває гнів, педагог вводить правило «тайм-аут». Дитина робить коротку паузу, під час

якої вона може відійти в бік, глибоко вдихнути і подумати, що можна зробити, щоб впоратися з емоцією. Ця вправа допомагає дітям навчитися заспокоюватися самотійно.

Сьомий напрямок роботи – **підсумкова рефлексія та аналіз досягнень**. Для реалізації даного напрямку нами було використано наступні вправи.

Вправа «Що я навчився?».

Мета: узагальнення досвіду дітей і розвиток навичок самооцінки.

Опис: наприкінці кожного тижня або місяця діти разом з педагогом проводять рефлексію, де обговорюють, чого вони навчилися, які нові навички вони отримали, що їм вдалося і що ще потребує покращення. Діти висловлюють свої думки, а педагог підсумовує їхні досягнення.

Вправа «Мій ріст».

Мета: допомогти дітям усвідомити прогрес у розвитку рефлексивних умінь.

Опис: діти малюють дерево, на кожній гілці якого вони записують або малюють свої успіхи в розвитку рефлексивних умінь (наприклад, «Я навчився розуміти свої емоції», «Я можу вирішувати конфлікти»). Це допомагає дітям візуально усвідомити свої досягнення.

Гра «Час для рефлексії».

Мета: підсумування рефлексивної діяльності за певний період.

Опис: наприкінці програми діти разом з педагогом збираються у коло, де кожен по черзі ділиться тим, як змінилися його вміння за час програми. Діти відповідають на питання: «Що я дізнався про себе?», «Які навички я покращив?» Обговорення допомагає дітям краще усвідомити свій розвиток.

Впровадження педагогічної програми з формування рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку є важливим кроком для їхнього емоційного, соціального та когнітивного розвитку. Програма охоплює ключові напрями, що сприяють усвідомленню дітьми власних емоцій, дій,

взаємодії в соціальних групах, а також формуванню навичок саморегуляції та самооцінки. Використання спеціально розроблених вправ дозволяє ефективно формувати та розвивати ці уміння в доступній та ігровій формі.

Після завершення впровадження програми нами було проведено повторну діагностику для оцінки прогресу у розвитку рефлексивних умінь у дітей, що дозволить визначити ефективність впровадженої програми та надати подальші рекомендації щодо розвитку цих навичок. Результати дослідження описано нижче.

2.3. Перевірка ефективності впровадженої програми формування рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку

Після впровадження педагогічної програми з формування рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку було проведено повторну діагностику за методикою «Впізнай емоцію» з метою оцінки ефективності програми. У дослідженні взяли участь ті ж 33 дитини з експериментальної групи. Результати повторної діагностики представлено у таблиці.

Таблиця 2.5.

Результати діагностики рівня сформованості рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку після впровадженої програми

Рівень розпізнавання емоцій	Кількість дітей (до програми)	Відсоток (до програми)	Кількість дітей (після програми)	Відсоток (після програми)
Високий	10	30,3%	13	39,4%
Середній	15	45,5%	14	42,4%

Низький	6	18,2%	5	15,2%
Дуже низький	2	6,1%	1	3%

Після впровадження програми з формування рефлексивних умінь рівень розпізнавання емоцій у дітей покращився. Частка дітей із високим рівнем сформованості здатності розпізнавати емоції збільшилася з 30,3% (10 осіб) до 39,4% (13 осіб). Це свідчить про значний прогрес у групі дітей, які раніше мали добрі навички розпізнавання емоцій, але після програми змогли ще більш впевнено розуміти емоційні стани інших та узагальнювати експресивні ознаки.

Частка дітей із середнім рівнем знизилася незначно: з 45,5% (15 осіб) до 42,4% (14 осіб), що вказує на те, що деякі діти з цієї групи змогли підвищити свій рівень і перейти до високого. Це підтверджує ефективність програми, яка допомогла покращити навички дітей у цій категорії.

Частка дітей з низьким рівнем також зменшилася з 18,2% (6 осіб) до 15,2% (5 осіб), що є позитивною тенденцією, проте свідчить про потребу в додаткових заняттях для цієї категорії дітей. Їхній прогрес менш виражений, тому необхідно продовжувати індивідуальну роботу з метою корекції.

Кількість дітей із дуже низьким рівнем розпізнавання емоцій зменшилася з 6,1% (2 особи) до 3% (1 особа). Це свідчить про те, що індивідуальний підхід і заняття за програмою дали позитивні результати, але ця дитина потребує подальшої інтенсивної роботи.

Загалом, після впровадження програми було відзначено покращення показників у всіх групах, що представлено на рисунку 2.1.

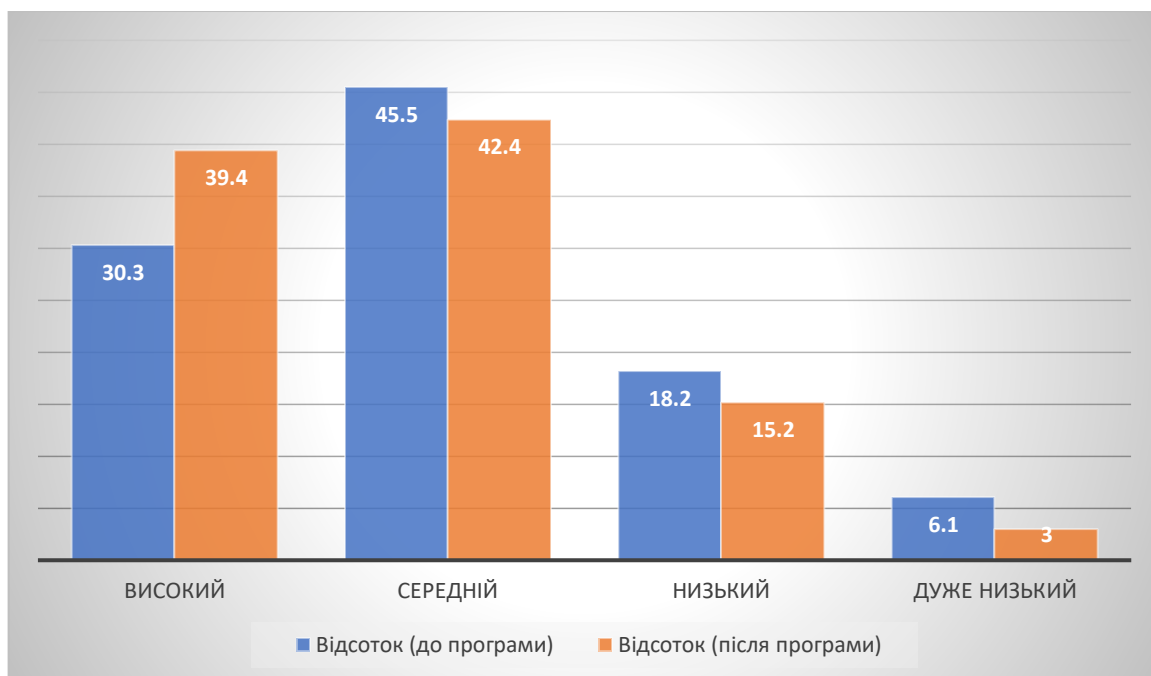

Рис. 2.1. Результати діагностики рівня сформованості рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку після впровадженої програми

Частка дітей із високим рівнем зросла на 9,1%, що є суттєвим показником успішності програми. Дещо зменшилася частка дітей із середнім рівнем, оскільки частина з них перейшла до категорії з високим рівнем. Найбільші позитивні зміни спостерігаються у зменшенні кількості дітей з низьким і дуже низьким рівнем. Це свідчить про те, що програма є ефективною для розвитку емоційної грамотності та здатності до розпізнавання емоцій у дітей старшого дошкільного віку. Однак для дітей із низьким рівнем розпізнавання емоцій все ще залишається потреба в подальшій роботі.

Також нами була проведена повторна діагностика за методикою «Бесіда» серед тих самих 33 дітей старшого дошкільного віку. Результати дослідження продемонстровано у таблиці.

Таблиця 2.6.

**Результати повторної діагностики за методикою
«Бесіда» після впровадженої програми**

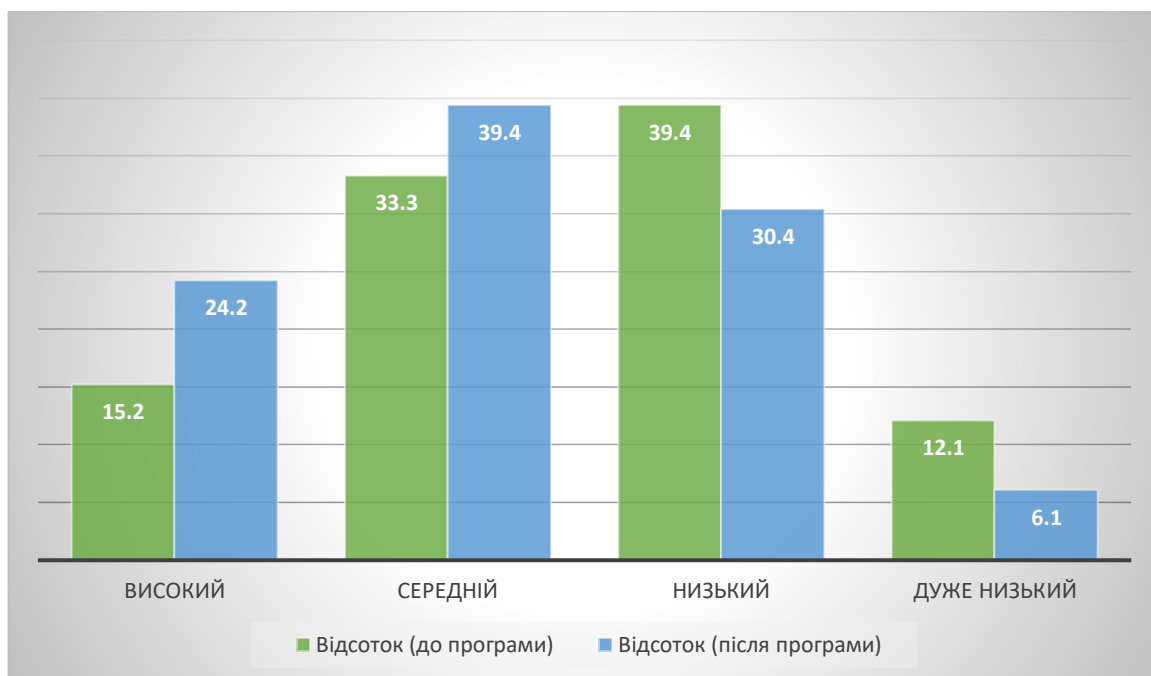
Рівень усвідомлення понять	Кількість дітей (до програми)	Відсоток (до програми)	Кількість дітей (після програми)	Відсоток (після програми)
Високий	5	15,2%	8	24,2%
Середній	11	33,3%	13	39,4%
Низький	13	39,4%	10	30,4%
Дуже низький	4	12,1%	2	6,1%

Після впровадження програми значна частина дітей продемонструвала покращення у розумінні моральних і психологічних характеристик. Кількість дітей з високим рівнем усвідомлення понять зросла з 15,2% (5 осіб) до 24,2% (8 осіб). Це свідчить про те, що діти почали краще орієнтуватися в моральних якостях, наводити більш точні та диференційовані приклади, а також давати адекватні моральні оцінки на основі життєвих ситуацій.

Частка дітей із середнім рівнем усвідомлення понять також збільшилася з 33,3% (11 осіб) до 39,4% (13 осіб). Це вказує на те, що діти, які раніше мали недостатньо структуровані відповіді, змогли покращити своє розуміння моральних якостей, що підвищує їхню готовність до школи.

Низький рівень усвідомлення зменшився з 39,4% (13 осіб) до 30,3% (10 осіб), що є позитивним результатом. Ці діти змогли краще усвідомити певні моральні поняття, хоча їхні знання все ще потребують подальшої корекції.

Частка дітей із дуже низьким рівнем усвідомлення зменшилася з 12,1% (4 особи) до 6,1% (2 особи), що свідчить про успіх програми, однак ці діти продовжують потребувати індивідуальної роботи, результати представлено на рисунку.

**Рис. 2.2. Рівень усвідомлення понять за методикою
«Бесіда» після впровадженої програми**

Повторна діагностика показала, що впроваджена програма позитивно вплинула на розвиток моральних уявлень у дітей. Збільшення кількості дітей з високим і середнім рівнем усвідомлення понять підтверджує ефективність програми. Водночас, хоча частка дітей із низьким та дуже низьким рівнем зменшилася, вони потребують подальшої педагогічної підтримки для досягнення більш високого рівня готовності до школи.

Таким чином, результати повторної діагностики підтверджують ефективність педагогічної програми у формуванні моральних і психологічних характеристик у дітей старшого дошкільного віку, однак також вказують на необхідність подальшої індивідуальної роботи з дітьми з низьким рівнем усвідомлення.

Після повторної діагностики за проективною методикою «Кактус» ми отримали наступні показники. Аналізуючи розміщення кактуса на аркуші після впровадженої програми, можна побачити позитивні зміни в емоційному стані дітей та їх самооцінці. Центральне розміщення малюнків кактуса, яке свідчить про врівноваженість та впевненість, збільшилося до

30% дітей (10 осіб). До впровадження програми цей показник становив лише 21% (7 осіб), що вказує на покращення самооцінки та емоційної стабільності у значної частини дітей.

Кількість дітей, які розміщували свої малюнки ближче до нижньої частини аркуша, що раніше свідчило про знижену самооцінку та невпевненість, зменшилася з 36% (12 осіб) до 24% (8 осіб). Це показує, що програма сприяла підвищенню впевненості у дітей, зменшивши почуття нестабільності та невпевненості.

Зрушення малюнків вправо, що свідчить про схильність до екстраверсії, збільшилося з 18% (6 осіб) до 25% (8 осіб), що вказує на зростання відкритості до соціальних контактів і готовності до взаємодії з оточенням. Інтровертивні тенденції, які проявлялися у дітей через розміщення малюнків вліво, зменшилися з 15% (5 осіб) до 12% (4 особи), що свідчить про зростання бажання до соціальної взаємодії.

Характер ліній та сила натиску також вказують на зниження рівня емоційної напруженості після впровадження програми. Сильний натиск і уривчасті лінії, що раніше демонстрували підвищену тривожність та агресивність, зменшилися з 30% (10 осіб) до 21% (7 осіб). Це свідчить про те, що діти стали емоційно більш врівноваженими та менше реагують на стресові ситуації.

Легкі та плавні лінії, що вказують на позитивний емоційний настрій і відкритість, збільшилися з 24% (8 осіб) до 30% (10 осіб). Це показує, що після впровадження програми діти почали демонструвати більш оптимістичне ставлення до себе та оточення.

Наявність голок на кактусах, як показник агресивності та захисних реакцій, також показала позитивну динаміку. Якщо до програми 27% дітей (9 осіб) малювали кактуси з довгими і густими голками, то після програми цей показник зменшився до 18% (6 осіб), що свідчить про зниження рівня агресії та захисних реакцій у дітей. Короткі й рідкі голки, що вказують на

обережність і поміркованість, збільшилися з 18% (6 осіб) до 24% (8 осіб), що свідчить про покращення емоційної регуляції.

Домашні кактуси у квіткових горщиках, які символізують прагнення до стабільності та захищеності, були зображені 35% дітей (11 осіб) після програми, що свідчить про зростання почуття безпеки та підтримки в сім'ї. До впровадження програми цей показник складав 27% (9 осіб). Це підтверджує позитивний вплив програми на емоційний стан дітей, особливо в контексті відчуття захищеності.

Наявність додаткових елементів (квіти, рослини) у малюнках зросла з 18% (6 осіб) до 24% (8 осіб), що вказує на підвищення соціальної відкритості та творчої активності дітей після програми.

Відсутність основи або горщика на малюнках кактусів, що раніше свідчило про почуття нестабільності, зменшилася з 12% (4 особи) до 9% (3 особи), що підтверджує зниження рівня тривожності та підвищення відчуття стабільності у дітей.

Таким чином, після впровадження програми значно знизився рівень тривожності, агресивності та невпевненості у дітей, а також підвищився рівень самооцінки, соціальної відкритості та почуття захищеності. Програма продемонструвала ефективність у покращенні емоційного стану та психологічного благополуччя дітей старшого дошкільного віку.

Після впровадження програми, спрямованої на розвиток саморефлексії та вміння відповідати на фруструючі ситуації, було проведено повторне дослідження за методикою С. Розенцвейга. Результати дослідження продемонстровано у таблиці.

Таблиця 2.7.

**Порівняння спрямованості та типів реакцій до і після
впровадження програми**

Показники	До програми відсоток та к-сть дітей	Після програми відсоток та к-сть дітей
Спрямованість реакцій		
<i>Екстрапунітивні реакції</i>	36% (12 дітей)	28% (9 дітей)
<i>Інтропунітивні реакції</i>	15% (5 дітей)	20% (7 дітей)
<i>Імпунітивні реакції</i>	49% (16 дітей)	52% (17 дітей)
Типи реакцій		
<i>Фіксація на перешкоді</i>	30% (10 дітей)	22% (7 дітей)
<i>Фіксація на самозахисті</i>	24% (8 дітей)	18% (6 дітей)
<i>Фіксація на задоволенні потреби</i>	46% (15 дітей)	60% (20 дітей)

Аналізуючи дані таблиці за критерієм **спрямованість реакцій**, маємо такі зміни.

Екстрапунітивні реакції (звинувачення зовнішніх обставин або інших осіб) зменшилися на 8% (з 36% до 28%). Це свідчить про те, що діти після програми стали менше звинувачувати інших у проблемах, демонструючи більше відповідальності за ситуацію. **Інтропунітивні реакції** (зосередженість на собі, самозвинувачення) зросли на 5% (з 15% до 20%). Цей результат вказує на покращення здатності дітей до саморефлексії та самоаналізу, вони почали більше брати на себе відповідальність за ситуацію. **Імпунітивні реакції** (нейтральна позиція, очікування, що ситуація вирішиться сама) трохи зросли — на 3% (з 49% до 52%). Це свідчить про певну емоційну відстороненість, яка, можливо, є результатом недостатньої впевненості в можливості самостійного вирішення проблем.

За типами **реакцій** відбулися такі зміни. **Фіксація на перешкоді** (зосередженість на труднощах, без спроби вирішення) зменшилася на 8% (з 30% до 22%). Це є позитивним показником, адже діти стали менш схильними до того, щоб "зациклюватися" на проблемах і більше схильні шукати вихід із ситуацій. **Фіксація на самозахисті** (захист свого «Я», виправдання своїх дій) зменшилася на 6% (з 24% до 18%). Це свідчить про те, що діти стали менш схильні уникати відповідальності і виправдовувати свої дії, що також вказує на позитивний розвиток саморефлексії. **Фіксація на задоволенні потреби** (орієнтація на вирішення проблеми) значно зросла на 14% (з 46% до 60%). Це свідчить про те, що більшість дітей після програми стали більш прагматичними у підході до вирішення фрустраційних ситуацій і активніше шукають шляхи виходу з конфліктів. Результати повторної діагностики представлено на рисунку.

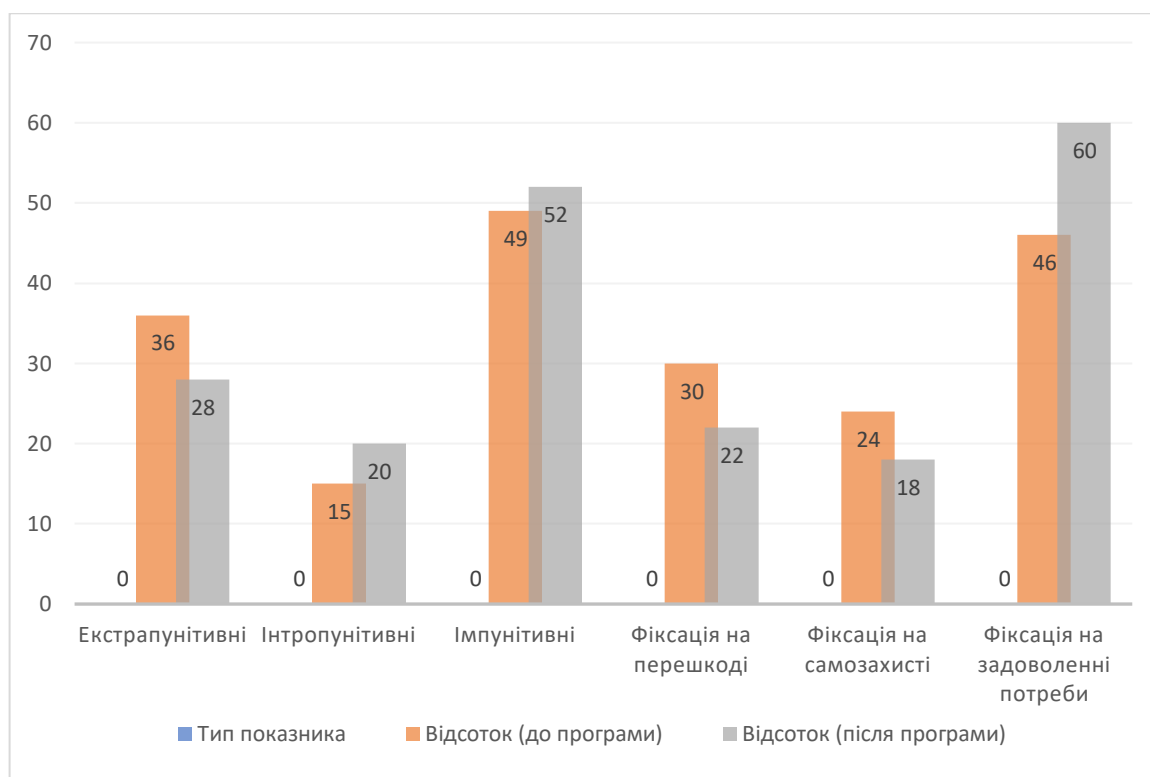

Рис. 2. 3. Порівняння спрямованості та типів реакцій до і після впровадження програми (дані у %)

Після впровадження програми, спрямованої на формування рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку, результати показали значні позитивні зміни в емоційному та когнітивному розвитку дітей. Повторна діагностика за методиками «Впізнай емоцію», «Бесіда», «Кактус» і методикою С. Розенцвейга свідчить про покращення рівня усвідомлення емоційних станів, здатності до саморефлексії та вирішення фрустраційних ситуацій.

Зокрема, кількість дітей з високим рівнем розпізнавання емоцій і моральних понять значно зросла, тоді як кількість дітей із низьким і дуже низьким рівнем суттєво зменшилася. У дітей також покращилася самооцінка та емоційна стабільність, що підтверджується змінами в розміщенні малюнків і характері ліній у методиці «Кактус». Зменшилися показники тривожності та агресивності, що також відображено у зниженні кількості екстрапунітивних реакцій і фіксації на перешкодах.

Отже, програма продемонструвала свою ефективність у розвитку рефлексивних умінь у дітей, підвищуючи їхню здатність розпізнавати емоції, відповідати на фрустраційні ситуації та взаємодіяти з оточенням.

Висновки до 2 розділу

У розділі 2 було досліджено рівень сформованості рефлексивних умінь у дітей старшого дошкільного віку за допомогою методик «Впізнай емоцію», «Бесіда», «Кактус» і методики С. Розенцвейга. Результати дослідження показали, що більшість дітей мають базові навички розпізнавання емоцій, проте їхній рівень значно варіюється, а деякі діти потребують додаткової роботи для досягнення високого рівня емоційної грамотності. Після впровадження педагогічної програми з формування рефлексивних умінь було виявлено значний прогрес у більшості дітей: кількість дітей з високим рівнем розпізнавання емоцій та усвідомлення

моральних понять зросла, а частка дітей з низьким рівнем зменшилася. Важливою позитивною зміною стало покращення самооцінки, емоційної стабільності та здатності до саморефлексії. Програма допомогла значно покращити комунікативні навички дітей та їхню здатність до вирішення конфліктних ситуацій. Крім того, дослідження виявило зміцнення емоційного зв'язку між дітьми у групах. Також зросла здатність дітей аналізувати власну поведінку та враховувати наслідки своїх дій. Водночас, для дітей з залишковими низькими показниками необхідна подальша індивідуальна робота для підтримки їхнього розвитку.

ВИСНОВКИ

Отже, провівши наше дослідження ми можемо зробити наступні висновки:

Відносно *першого завдання* нами було проаналізовано психолого-педагогічну літературу для визначення понять "рефлексія" та "рефлексивні уміння" у дітей дошкільного віку. З'ясовано, що рефлексія охоплює самоспостереження, аналіз дій та емоцій, а також усвідомлення поведінки у взаємодії з оточенням. Рефлексивні уміння включають когнітивний компонент (усвідомлення впливу дій), емоційний (розпізнавання і регулювання емоцій) та поведінковий (аналіз і корекція вчинків). Аналіз літератури підкреслив важливість формування рефлексії у дошкільному віці, коли розвивається самосвідомість та здатність до саморегуляції. Дошкільний вік визначено сенситивним періодом для розвитку рефлексивних умінь, а підтримка педагогів та батьків сприяє емоційній грамотності та підготовці до школи.

В межах *другого завдання* встановлено, що формування рефлексивних умінь є важливим етапом соціального розвитку. У цьому віці діти починають активно пізнавати себе і навколишній світ, що створює умови для самопізнання, аналізу дій та емоцій. Розвиток рефлексії охоплює самосвідомість, саморегуляцію та здатність до емоційного аналізу, які поступово зростають із віком. У молодшому дошкільному віці застосовуються ігри з емоційним фокусом, у середньому — сюжетно-рольові ігри, а в старшому — групові проєкти та самооцінка. Методи враховують вікові особливості, сприяючи гармонійному розвитку особистості.

Відносно *третього завдання* було проведено діагностику рівня рефлексивних умінь за методиками «Впізнай емоцію», «Бесіда», «Кактус» і тестом С. Розенцвейга. Методика «Впізнай емоцію» показала, що 30,3% дітей мають високий рівень розпізнавання емоцій, 45,5% — середній, а 24,3% потребують додаткової роботи. Методика «Бесіда» виявила зростання моральної свідомості: 15,2% дітей мали високий рівень, а 39,4% — низький. За проєктивною методикою «Кактус» спостерігалось зменшення тривожності та агресивності. Тест Розенцвейга продемонстрував, що більшість дітей (49%) використовують імунітивні реакції, проте прагматичні реакції також зростають.

В межах *четвертого завдання* впроваджено педагогічну програму з формування рефлексивних умінь, яка охоплювала розвиток емоційної рефлексії, навичок самоспостереження, самооцінки та саморегуляції. Програма включала вправи, що робили навчання цікавим для дітей. Після впровадження програми кількість дітей із високим рівнем рефлексії зросла з 30,3% до 39,4%, а з низьким — зменшилася до 15,2%. Методика «Бесіда» показала підвищення моральної свідомості: високий рівень зріс до 24,2%, а низький знизився до 30,3%. Результати методики «Кактус» засвідчили

покращення емоційного стану та самооцінки дітей. Загалом, програма сприяла емоційному, соціальному та когнітивному розвитку, а також зниженню тривожності та агресивності.

Таким чином, програма виявилася ефективною, оскільки сприяла покращенню емоційного та когнітивного розвитку дітей, зниженню рівня тривожності та агресії, а також підвищенню рівня самооцінки, відповідальності та соціальної відкритості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Атемасова О. А.** *Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери.* – Харків : Ранок, 2010. – 176 с.
2. **Базовий компонент дошкільної освіти** / автор. група : О. М. Байер, О. К. Безсонова, О. Г. Брежнєва [та ін.] ; під наук. кер. Т. О. Піроженко. – 2021. – Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf.
3. **Бугерко Я.** Категоріальний аналіз рефлексії як явища, процесу, стану, властивості // *Психологія і суспільство.* – 2008. – № 1. – С. 93–110.
4. **Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ : методичний посібник** / Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва [та ін.] ; за заг. ред. Н. Гавриш. – Харків : Мадрид, 2015. – 220 с.
5. **Вікова психологія : навчальний посібник** / О. П. Сергєєнкова [та ін.]. – Київ : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.

6. **Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник** / О. В. Скрипченко [та ін.]. – 6-те вид. – Київ : Каравела, 2019. – 400 с.

7. **Гапоненко Л.** Розвиток рефлексії як психологічного механізму корекції професійної поведінки у педагогічному спілкуванні // *Рідна школа*. – 2002. – № 4. – С. 14–16.

8. **Даценко О. А.** *Основи соціальної психології : навчально-методичний посібник*. – Кривий Ріг, 2018. – 143 с.

9. **Дитина : програма виховання і навчання дітей від 2 до 7 років** / наук. кер. проєкту В. О. Огнев'юк, К. І. Волинець. – 3-тє вид., доопр. і доп. – Київ : Вид-во Київського університету імені Бориса Грінченка, 2016. – 304 с.

10. **Дічек Н. П.** Джон Дьюї // *Енциклопедія освіти* / АПН України ; гол. ред. В. Г. Кремін. – Київ, 2008. – С. 245–246.

11. **Дуткевич Т. В.** *Дитяча психологія : навчальний посібник*. – Київ : Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.

12. **Дуткевич Т. В.** *Дошкільна психологія : навчальний посібник*. – Київ : Центр учбової літератури, 2007. – 392 с.

13. **Енциклопедія освіти** / гол. ред. В. Г. Кремін. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – С. 1040–1090.

14. **Журибеда О.** Організація рефлексивної діяльності молодших школярів. – Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/embed/01005v13-f468.docx.html>.

15. **Загадковий світ емоцій. Розвиток емоційної сфери дошкільників** / упоряд. І. В. Молодушкіна. – 2-ге вид. – Харків : Вид. група «Основа», 2011. – 207 с. – (Серія «Творчому педагогу»).

16. **Закон України «Про дошкільну освіту» № 3788-IX від 06.06.2024 р.** – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#Text>.

17. Закон України «Про освіту» № 2145-VIII від 05.09.2017 р. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

18. Зязюн І. А. Рефлексія людини в гуманітарній філософії // *Світло*. – Київ, 1998. – № 1. – С. 6–9.

19. Кондратець І. В. Рефлексійна культура як необхідна компонента професійної підготовки сучасних фахівців дошкільної освіти // *Актуальні проблеми дошкільної та спеціальної освіти : зб. матеріалів IV Міжнародних педагогічних читань пам'яті професора Т. І. Поніманської*. – Рівне, 2021. – С. 67–69.

20. Кондратець І. В. Формування рефлексивних умінь у дитини дошкільного віку // *Практичний психолог. Дитячий садок*. – 2013. – № 4. – С. 52–57.

21. Костюк Г. С. *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості* / за ред. Л. М. Проколієнко ; упор. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура. – Київ : Рад. школа, 2009. – 608 с.

22. Ладивір С. О. Рушійні чинники повноцінного розвитку дитини // *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. – Київ : ТОВ «Срібна Хвиля», 2016. – Том IV : Психологія розвитку дошкільника. – Вип. 12. – С. 74–86.

23. Лазаревич С. Емоційно-ціннісний розвиток дошкільника // *Дошкільне виховання*. – 2009. – № 8. – С. 12–14.

24. Легін В. Б. Рефлексія та її роль у навчальній діяльності молодших школярів // *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. – Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Вип. 60. – С. 120–124.

25. Лещенко А. М. *Емпатія у вихованні та розвитку особистості дитини – сенс, актуальність. Роль батьків, педагогів, соціуму*. – 46 с.

26. **Максименко С. Д.** Рефлексія – шлях до продуктивного самовизначення // *Психолог.* – 2005. – № 1. – С. 19–22.

27. **Малівський А. М.** *Незнаний Декарт : антропологічний вимір у філософуванні : монографія.* – Дніпро : Герда, 2019. – 300 с.

28. **Мартиненко І. В.** Рефлексія в комунікативній діяльності дошкільників із системними порушеннями мовлення // *Наука і освіта.* – 2016. – № 2–3. – С. 63–69.

29. **Мельник Н. В.** Емоційний розвиток особистості як основа формування емоційного інтелекту дітей дошкільного віку // *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (Серія «Педагогічні науки»).* – 2018. – № 4. – С. 69–74.

30. **Мендрух Ю. М.** Рефлексивний підхід до формування комунікативної компетентності фахівця з маркетингу // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики : збірник наукових праць / ред. кол. Н. В. Гузій (відп. ред.) [та ін.].* – Вип. 11 (21). – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 29–34.

31. **Методичні рекомендації до Освітньої програми для дітей від 2 до 7 років «Дитина»** / наук. ред. Г. В. Беленька, О. А. Половіна, І. В. Кондратець ; авт. кол.: Г. В. Беленька, О. Л. Богініч, В. М. Вертугіна, К. І. Волинець [та ін.]. – Київ : ТОВ «АКМЕ ГРУП», 2021. – 568 с.

32. **Мирошник О. Г.** До проблеми генезису рефлексії // *Психологія і особистість.* – 2017. – № 1 (11). – С. 41–52.

33. **Москаленко В. В.** *Соціальна психологія : підручник.* – Вид. 2-ге, випр. та доп. – Київ : Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.

34. **Музика О. Л., Никончук Н.** Рефлексивно-ціннісний аналіз розвитку учбових здібностей молодших школярів // *Психологічні перспективи.* – Вип. 12. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського нац. ун-ту імені Лесі Українки, 2008. – С. 91–98.

35. **Нечай С. П.** Психолого-педагогічний аналіз аудіального сприймання світу дитиною в онтогенезі // *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. – Вип. 16, книга 3. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Заволейко Д. Г., 2012. – С. 3–14.

36. **Никончук Н. О.** Особливості розвитку рефлексії здібностей у молодшому шкільному віці // *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12. Психолог. науки* : зб. наук. праць. – Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – № 6 (30). – Ч. 1. – С. 144–155.

37. **Новий тлумачний словник української мови : 3 томи П–Я** / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. – Київ : Вид-во «Аконіт», 2008. – 862 с.

38. **Олійник О. М.** Емоційна компетентність: шляхи реалізації якісного розвитку дитини дошкільного віку // *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2018. – Вип. 24 (1–2018). – Ч. 2. – С. 265–270.

39. **Освітня програма для дітей від двох до семи років «Дитина»** / наук. кер. проєкту В. О. Огнев'юк ; авт. кол.: Г. В. Беленька, О. Л. Богініч, В. М. Вертутіна [та ін.] ; наук. ред. Г. В. Беленька. – Київ : Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. – 440 с.

40. **Основи соціальної психології : підручник для закладів вищої освіти** / П. П. Горностай, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова [та ін.] ; за ред. М. М. Слюсаревського. – Київ : Талком, 2018. – 580 с.

41. **Павелків Р. В., Цигипало О. П.** *Дитяча психологія : навчальний посібник*. – Київ : Академвидав, 2011. – 376 с.

42. **Пеньковська Н. М.** Психологічні умови розвитку рефлексії у молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, АПН України. – Київ, 2003. – 20 с.

43. **Піроженко Т. О.** Методичний посібник до парціальної програми з розвитку соціальних навичок ефективної взаємодії дітей віком від 4 до 6–7

років «Вчимося жити разом» / Т. О. Піроженко, О. Ю. Хартман, К. В. Палієнко, М. В. Павленко. – Київ : Алатон, 2016. – 112 с.

44. **Піроженко Т. О.** *Особистість дошкільника : перспектива розвитку : навчально-методичний посібник.* – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 136 с.

45. **Піроженко Т. О., Хартман О. Ю.** Становлення ціннісних орієнтацій дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в ігровій та навчальній діяльності в освітній системі «Радість розвитку» // *Вісник Національної академії педагогічних наук України.* – 2020. – 2(1).

46. **Покрепа С., Кондратець І.** Теоретичні засади розвитку рефлексії та особливості застосування з дітьми дошкільного віку // *Психолого-педагогічний супровід підготовки майбутніх фахівців вищої освіти : зб. наук. праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції «Психолого-педагогічний супровід підготовки майбутніх фахівців вищої освіти», присвяченої 205-річчю Університету Ушинського / за наук. ред. А. М. Богуш.* – Одеса : ФОБ Бондаренко М. О., 2022. – С. 75–78.

47. **Приходько Ю. О., Юрченко В. І.** *Психологічний словник-довідник : навчальний посібник.* – 4-те вид., випр. і доп. – Київ : Каравела, 2020. – 419 с.

48. **Психологічна енциклопедія : А–Я** / авт.-упоряд. О. М. Степанов. – Київ : Академвидав, 2006. – 424 с. – (Серія «Енциклопедія ерудита»).

49. **Павелків Р. В.** Рефлексія як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості // *Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. праць / упоряд. Р. В. Павелків ; ред. Р. В. Павелків, В. І. Безлюдна, Н. В. Корчакова.* – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 11. – С. 5–10.

50. **Павелків Р. В.** Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці : дис. ... д-ра психол. наук. – Київ, 2005. – 455 с.

51. Роменець В. А. *Історія психології: XVIII століття : епоха Просвітництва : навчальний посібник.* – Київ : Либідь, 2006. – 1000 с.

52. Савченко О. Я. Наступність і перспектива в роботі двох перших ланок освіти // *Дошкільне виховання.* – 2000. – № 11. – С. 4–5.

53. Савченко О. В. Особливості функціонування рефлексивної компетентності як цілісної системи // *Психологічні перспективи.* – Київ, 2016. – Вип. 26. – С. 222–236. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppst_2016_27_22.

54. Савчин М., Василенко Л. *Вікова психологія : навчальний посібник.* – 3-є вид., переробл., допов. – Київ : Академія, 2017. – 368 с. – (Альма-матер).

55. Сидельникова О. Д. Аналіз проблеми виховання ціннісного самоставлення у дітей старшого дошкільного віку // *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* – С. 103–109.

56. Сидельникова О. Д. Особистість дитини: самоставлення та самосвідомість // *Вихователь-методист дошкільного закладу.* – 2012. – № 9. – С. 18–26.

57. Сидельникова О. Д. Виховання ціннісного самоставлення у дітей дошкільного віку // *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного університету.* – Вип. 4 (47). – Рівне : РДГУ, 2012. – С. 184–188.

58. Сидельникова О. Д. Ціннісне ставлення до власного «Я» як чинник розвитку особистості дитини дошкільного віку // *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць.* – Вип. 16, книга 1. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 303–310.

59. Смола О. Розвиток емоційного інтелекту в дошкільному та молодшому шкільному віці засобами театралізації // *Вересень*. – 2022. – № 2. – С. 67–77.

60. Тарасенко Г. С. *Організація дитячої ігрової діяльності в контексті наступності дошкільної та початкової освіти : навчально-методичний посібник*. – Київ : Вид-во «Ліра-К», 2010. – 320 с.

61. Тур Р. Й. Педагогічна рефлексія – основа формування творчого саморозвитку особистості // *Управління школою*. – Харків, 2004. – № 13. – С. 22–24

62. **Філософія : навчально-методичний посібник для студентів ЗДІА всіх спеціальностей всіх форм навчання** / Макушинська Г. П., Калюжний В. С., Товарниченко В. О. [та ін.] ; Запорізька держ. інж. акад. – Запоріжжя : ЗДІА, 2018. – 120 с.

63. Фурман А. В. *Сутність гри як учинення*. – Тернопіль : Економічна думка, 2014. – 110 с.

64. Хоріна О. І. *Рефлексивні основи соціально-психологічного супроводу модернізаційних процесів в освіті : методичні рекомендації* / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. – 48 с.

65. Шапар В. Б. *Сучасний тлумачний психологічний словник*. – Харків : Прапор, 2007. – 640 с.

66. Шевчук А. Формування навичок рефлексії у дітей: ранкова зустріч «Мистецький досвід» // *Музичний керівник*. – 2021. – № 5. – С. 4–8.

67. Myers D., Twenge J. *Social Psychology*. – 14th edition. – New York : McGraw-Hill, 2022.

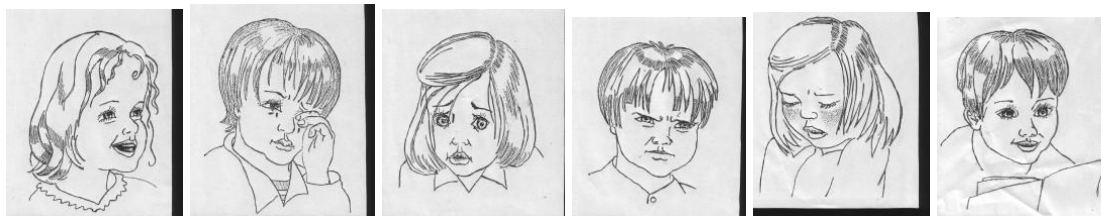
ДОДАТКИ

Додаток А

Опосередкована діагностика самосвідомості Методика «Впізнай емоцію»

Спрямованість методики: визначити сформованість здатності усвідомлювати емоційний стан людини за виразом її обличчя, діагностика образних уявлень.

Стимульний матеріал: малюнки із зображенням обличчя дітей у різних емоційних станах: 1) радість; 2) сум; 3) страх; 4) злість; 5) сором; 6) зацікавлення.

Хід проведення. Дитині пропонують малюнки із зображенням обличчя дітей у різних емоційних станах і запитують, які емоції переживають діти та як дитина про це дізналася.

Інструкція для дитини. Експериментатор звертається до дитини: «Подивись уважно на зображення дитини. Яке почуття переживає дитина? Як ти про це дізнався/лася?». Таку інструкцію подають для кожного малюнку.

Оцінювання результатів

Критерії оцінювання: 1) визначення емоції словами; 2) виділення експресивних ознак (вираз очей, вигляд губ, малюнок брів); 3) рівень диференціації та узагальнення ознак в розпізнаванні почуття. Ці критерії – основа для виділення типів сприймання дітьми емоцій. Даним типам відповідає певна бальна оцінка. Тип та бал визначають окремо для кожного з шести малюнків. Далі бали складають та визначають загальний рівень.

<i>Тип</i>	<i>Характеристика</i>	<i>Бал</i>
Аналітико-синтетичний	Дитина називає емоцію, розпізнає її за ознаками, узагальнює («він злий, у нього злі очі»).	3
Синтетичний	Дитина сприймає експресію обличчя загалом, але ознаки не розпізнає («він злиться», «вона радіє»).	2
Аналітичний	Дитина називає емоцію, але лише за окремими ознаками (рот сміється, сльози).	2
Дифузний	Дитина називає емоцію, але не чітко, без виділення ознак, невпевнені у своїй відповіді.	1
Довербальний	Дитина емоцію словом не визначає, з'ясовує характер життєвої ситуації (хлопчик дивиться телевізор).	0
<i>Шкала оцінювання</i>		

<i>Характеристика рівня</i>	<i>Сума балів</i>	<i>Рівень</i>	<i>Бал загальний</i>
Переважає аналітико-синтетичний тип сприймання емоцій	15-18	Високий	3
Переважає аналітичний чи синтетичний тип сприймання емоцій	9-14	Середній	2
Переважає дифузний тип сприймання емоцій	3-8	Низький	1
Переважає довербальний тип сприймання емоцій	0-2	Дуже низький	0

Методика Б

Методика «Бесіда»

Спрямованість: дослідження сформованості усвідомлення моральних і психологічних характеристик особистості, діагностика понятійних уявлень.

Хід проведення. Експериментатор ставить дитині запитання та фіксує відповідь. Запитання ставлять по черзі, після відповіді на попереднє.

Інструкція для дитини. Експериментатор звертається до дитини: «Я зараз буду ставити тобі запитання, а ти уважно слухай і спробуй відповісти на них.

1. Кого можна назвати хорошим? Чому? А кого можна назвати поганим? Чому?
2. Кого можна назвати добрим? Чому? А кого можна назвати злим? Чому?
3. Кого можна назвати сміливим? Чому? А кого можна назвати боязким? Чому?
4. Кого можна назвати чесним? Чому? А кого можна назвати нечесним? Чому?
5. Кого можна назвати слухняним? Чому? А кого можна назвати неслухом? Чому?
6. Кого можна назвати здоровим? Чому? А кого можна назвати хворобливим, нездоровим? Чому?
7. Кого можна назвати гарним? Чому? А кого можна назвати негарним? Чому?
8. Кого можна назвати розумним? Чому? А кого можна назвати нерозумним? Чому?
9. Кого можна назвати сильним? Чому? А кого можна назвати слабким? Чому?

10. Кого можна назвати працюючим? Чому? А кого можна назвати ледачим? Чому?

Оцінювання результатів

Оцінювання міри розуміння кожного поняття та його антоніма, що йдуть у запитаннях в парі. Отримані бали підраховують і визначають загальний бал.

Характеристика виконання		Рівень виконання	Бал
Типи пояснень, адекватні для дітей дошкільного віку: - узагальнене уявлення про характеристики; - називає конкретних людей як носіїв цих якостей в певних ситуаціях; - називає літературних та казкових героїв; - називає самого себе; - називає сукупність життєвих ситуацій з власного досвіду; - називає конкретну дію; - дає моральну оцінку характеристиці.	Усвідомлення поняття	2	
	Часткове усвідомлення поняття	1	
Типи пояснень, що свідчать про неусвідомленість дитиною даних характеристик: - недиференційоване уявлення про риси особистості (Добрий той, хто робить добре); - пояснює одну характеристику через іншу (Микола сміливий, бо він сильний); - називає дії, не пов'язані з поданими характеристиками (Оля добра, бо у неї є лялька); - неправильна оцінка характеристики (боязкий є поганим).	Неусвідомлен ня поняття	0	
Шкала оцінювання			
Сума балів	Рівень виконання	Готовність до шкільного навчання	

16 – 20	Високий	Готовність до школи
10 – 15	Середній	Недостатня готовність до школи
6 – 9	Низький	Неготовність до школи
0 – 5	Дуже низький	

Додаток В

ПРОЕКТИВНА МЕТОДИКА “КАКТУС”

Автор методики – Панфілова М. А. Мета: дослідження емоційно-особистісної сфери дитини, виявлення наявності агресії, її направленості і інтенсивності. Методика призначена для роботи з дітьми 6-12 років.

Процедура. При проведенні діагностики видається аркуш паперу форматом А4, простий олівець, кольорові олівці. Після того, як дитина намалювала малюнок, їй задають питання, відповіді які допоможуть уточнити інтерпретацію.

Інструкція: «На аркуші паперу намалюй кактус – таким, яким ти його собі уявляєш».

Запитання:

1. Цей кактус домашній або дикий?
2. Цей кактус сильно колючий? Його можна помацати?
3. Кактусу подобатися, коли за ним доглядають, поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один або з якою-небудь рослиною по сусідству? Якщо зростає з сусідом, то, яка це рослина?
5. Коли кактус підросте, то, як він зміниться (голки, обсяг, відростки)?

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Агресивність – наявність голок, особливо їх велика кількість. Сильно стирчать, довгі, близько розташовані один до одного голки відображають високий ступінь агресивності.

Імпульсивність – уривчасті лінії, сильний натиск.

Егоцентризм, прагнення до лідерства – великий малюнок, розташований в центрі листа.

Невпевненість у собі, залежність – маленький малюнок, розташований внизу аркуша.

Демонстративність, відкритість – наявність виступаючих відростків в кактусі, химерність форм.

Скритність, обережність – розташування зигзагів по контуру або всередині кактуса. Наявність западин і вгинань свідчить про скритність, такий малюк говорить куди менше, ніж знає.

Оптимізм – зображення «радісних» кактусів, використання яскравих кольорів у варіанті з кольоровими олівцями.

Тривога – переважання внутрішнього штрихування, переривчасті лінії, використання темних кольорів у варіанті з кольоровими олівцями.

Жіночність – наявність м'яких ліній і форм, прикрас, квітів. Якщо кактус має опуклості – значить, дитина відкрита і простодушна.

Екстравертованість – наявність на малюнку інших кактусів або квітів.

Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності – наявність квітового горщика на малюнку, зображення домашнього кактуса.

Відсутність прагнення до домашнього захисту, почуття самотності – зображення дикоростучого, пустельного кактусу.

Чим яскравіший кактус – тим більш життєрадісним є досліджуваний. Якщо ж він похмурий і в малюнку переважають темні тони – значить, необхідно якщо не бити на сполох, то хоча б дізнатися причину.

Розміщення на аркуші. Малюнок у центрі означає нормальний рівень самооцінки, відсутність незадоволеності своїм становищем і якихось особливих домагань. Чим сильніше малюнок зрушується вгору, тим вища самооцінка, і відповідно, чим нижче малюнок – тим менше впевненості в собі. Зрушення вліво означає – присутність в характері рис інтроверта, вправо – схильність до екстраверсії. Розмір кактуса також має значення, чим крупніший малюнок, тим більш вираженим є прагнення до лідерства, наполягання на своїй думці як єдиній вірній.

Характеристика ліній і сили натиску на олівець. Тут слід зазначити, що чим сильніший натиск на олівець, уривчастість ліній, використання внутрішнього штрихування, тим більше автор малюнку схильний до імпульсивності, тривожності, пригніченості настрою. Більш тонкі лінії, певна «легкість» натиску, вільність ліній в малюнку, присутність елементів, що додають кактусу привабливість, позитив, що викликають симпатію говорять про більш поступливий, м'який характер особистості, почуття гумору, позитивний настрій, відкритість. Наявність зигзагів, різких виступів розглядається як замкнутість, обережність. Необхідно звернути увагу безпосередньо на форму кактуса. Хитромудра, химерна і вітійовата форма говорить про демонстративність.

Домашній або дикоростучий? Подивіться як росте кактус. Якщо він намальований у квітковому горщику, то це інтерпретується як бажання домашнього затишку, прагнення до створення сім'ї, орієнтування на будинок, сімейне вогнище. Відповідно дикий, некультурений, намальований в пустелі кактус уособлює собою самотність усвідомлено вибрану або вимушену. Якщо кактус «росте» на малюнку «з нізвідки», тобто відсутня навіть найменша основа – значить і в реальності немає опори у вигляді домашнього затишку, людина, можливо, не планує створення сім'ї або має будь-які труднощі, проблеми з близькими людьми і підсвідомо відчуває неприйняття, відторгнення, брак домашньої захищеності.

Наявність голок (один з найважливіших елементів). В реальності кактуси в залежності від видів можуть мати довгі, гострі і рідкісні голки; більш короткі і часті; дуже короткі, які практично не колються. На цьому і будується трактування малюнку. Чим довше, більше за кількістю і гостріші голки, тим вороже, агресивніше в спілкуванні характер автора «кактусу». Але в той же час голки можуть розглядатися як певного роду захист від навколишнього середовища, необхідний для збереження цілісності особистості. Все залежить від того наскільки голкам приділена увага, чи зроблений акцент на них за допомогою штрихування, сильного натиску або інших елементів.

Наявність «діток» на кактусі. Є думка, що «дітки» на кактусі позначають насправді дітей, або вже наявних, або планованих в майбутньому. Найчастіше «дітки» зустрічаються на «одомашнених» кактусах, що вже означає прагнення до створення сім'ї.

Присутність додаткових елементів. Це можуть бути написи, підписи під малюнками, пояснення, а також інші тварини, рослини і т.д. Ці додаткові елементи мають важливе значення для характеристики малюнка в цілому, вони дають можливість тлумачити його більш повно і точно.

Звичайно, дані ознаки не можна вважати єдино вірними: на уявлення дитини про кактус можуть вплинути побачені ним раніше малюнки в книжках і телевізійні передачі. У будь-якому випадку, не бійтеся задавати навідні запитання, чому кактус вийшов саме таким, а не яким-небудь іншим. Але, найважливіше – це пам'ятати: якщо з'явилися сумніви і тривоги з приводу психічного стану дитини і на це є якісь підстави, то саме час відвідати кабінет дитячого психолога.